

## ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

УДК 342.72:329(477)

### ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПАРТІЙНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: РОЗУМІННЯ, СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Лукаш С. Ю.,

кандидат історичних наук,  
доцент кафедри конституційного права України  
Національного юридичного університету  
імені Ярослава Мудрого,  
м. Харків

**Анотація** У статті робиться спроба з'ясувати сутність феномену партійної культури, як однієї з форм політичної і, одночасно, інтегральним виразом загальної, правової і громадянської культури, культури демократії взагалі. Показується, що партійну культуру можна розуміти у двох видах: «вузькому» і «широкому». Доводиться, що перший з них обумовлює рівень реалізації політичними партіями притаманних їм функцій. Внаслідок дослідження участі депутатських фракцій Верховної Ради України у прийнятті Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 р.», робиться висновок про те, що депутатські фракції не змогли повною мірою реалізувати свою природу з-за відповідного рівня партійної культури. Рівень другого з них, який має ще назву «електоральної культури» ілюструється результатами кількісного дослідження з використанням соціологічного методу. Розкрито системний взаємозв'язок між видами партійної культури, показано, що він, як і розвиток партійної культури взагалі, великою мірою, обумовлюється рівнем розвитку громадянського суспільства. Показано особливості формування партійної культури в Україні.

**Ключові слова:** конституціоналізм, парламентаризм, політичні партії, депутатські фракції, партійна культура у «вузькому» і «широкому» розумінні, активна і пасивна партійна соціалізація, громадянське суспільство, демократичний транзит, державний бюджет, протестантизм, буржуазія «першої» і «другої» хвилі.

**Анотація** В статье делается попытка выяснить сущность феномена партийной культуры, как одной из форм политической и, одновременно, интегральным выражением общей, правовой и гражданской культуры, культуры демократии вообще. Показывается, что партийную культуру можно понимать в двух видах: «узком» и «широком». Доказывается, что первый из них определяет уровень реализации политическими партиями присущих им функций. В результате исследования участия депутатских фракций Верховной Рады Украины в принятии Закона Украины «О Государственном бюджете Украины на 2016 г.», делается вывод о том, что депутатские фракции не смогли в полной мере реализовать свою природу из-за соответствующего уровня партийной культуры. Уровень второго из них, который имеет еще название «электоральной культуры» иллюстрируется результатами количественного исследования с использованием социологического метода. Раскрыта системная взаимосвязь между видами партийной культуры, показано, что она, как и развитие партийной культуры вообще, в большой степени обуславливается уровнем развития гражданского общества. Показаны особенности формирования партийной культуры в Украине.

**Ключевые слова:** конституционализм, парламентаризм, политические партии, депутатские фракции, партийная культура в «узком» и «широком» понимании, активная и пассивная партийная социализация, гражданское общество, демократический транзит, государственный бюджет, протестантизм, буржуазия «первой» и «второй» волны.

**Annotation** This article attempts to clarify the essence of party culture phenomenon as a form of political and, simultaneously, integrated expression of the general, legal and civic culture, a culture of democracy at all. Showing that the party culture can be understood in two ways, «narrow» and «broad». We have the first of which determines the level of implementation of the political parties of their inherent features. As a result of research participation of parliamentary factions in the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2016», concluded that the parliamentary factions have not been able to fully realize its nature from appropriate level of party culture. The level of the latter, which is still called «electoral culture» is illustrated by the results of a quantitative study using sociological method. Reveals the systematic relationship between the type of party culture, show that he, like the development of party culture in general, to a large extent, determined by the level of development of civil society. The features of formation of the party culture in Ukraine.

**Key words:** constitutionalism, parliamentarianism, political parties, parliamentary factions, the party culture in the «narrow» and «broad» understanding, active and passive party socialization, civil society, democratic transit, the state budget, Protestantism, the bourgeoisie «first» and «second» waves.

**Постановка проблеми.** Розвиток демократичних процесів у країнах Західної Європи і США, поступове підвищення ролі різних суспільних верств в управлінні, як державними справами, так і справами місцевого самоврядування, обумовив появу такого важливого феномену як «колективна політика». Йдеться про народження і поступове панування в політичному процесі політичних партій. Не випадково ці країни наприкінці ХХ-го ст. отримали назву «партійних» [62].

Успішність реалізації політичними партіями притаманних їм функцій великою мірою залежить від рівня партійної культури, яка є однією з форм політичної і, одночасно, інтегральним виразом загальної, правової і громадянської культури, культури демократії.

**Актуальність теми.** Знайомство з працями українських і зарубіжних науковців свідчить, що ті з них, хто використовує системний метод дослідження, як правило, цікавляться місцем, природою і роллю культури. Причому, це стосується всіх галузей науки<sup>1</sup> і, особливо, – суспільствознавчих, в яких з'ясування природи будь-якого суспільного феномену можливо,

поміж іншого, лише в результаті дослідження відповідної поведінки людини, яка обумовлюється набором зразків, стереотипів, орієнтацій і цінностей, як загальної культури, так і культури певного виду. Це обумовлено тим, що прогрес людства безпосередньо взаємопов'язаний з розвитком культури, різних її видів, їх співвідношенням та субординацією [135, р. 76], накопиченням і формуванням культурних цінностей, що створюють умови для вибору тієї чи іншої поведінки людини. Тому для країн, які стали на шлях демократичного транзиту, дослідження ролі культури в ньому, у цьому випадку – партійної, як представляється, є доволі актуальним.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** До дослідження проблем партійної культури українські вчені та їх колеги з інших пострадянських держав лише підступаються. Безпосередньо зазначеній темі присвятили свої роботи Носовець В. [57], Панько Д. [65], Сінченко Д. [85], Титаренко О. [89], Ярош О. [104] та деякі інші, а також зарубіжні дослідники Б. Барнес (Ben Barnes [108], К. Макнілі (Connie McNeely [126], С. Маскет (Seth Masket [123], Д. Оуен (Diana Owen [131], М. Пурсел (Mary Purcell [132] та інші<sup>2</sup>. Проблеми партійної культури тією чи іншою мірою висвітлюються й у достатньо великому масиві наукової літератури, у тому числі, вітчизняної, через призму політичної, електоральної і правової культури та дослідження, як, власне, самих політичних партій та їх конституційно-правового регулювання, так й електоральної поведінки виборців<sup>3</sup>. Так, їх різні сторони були певною мірою опрацьовані у більш, ніж 60 кандидатських і докторських дисертаціях з майже трьохсот, що були присвячені розвитку загальної, громадянської, духовної і політико-правової та електоральної культури, політичних партій у політологічному, соціологічному, теоретико-правовому і конституційно-правовому аспектах і захищені за останні 15 років [1]. А також у доволі багаточисельних монографіях, статтях і тезах наукових повідомлень таких вітчизняних авторів, як Авксентьева Т., Адашис Л., Афонін Є., Базів В., Барабаш Ю., Баталов О., Берченко Г., Біденко Ю., Бортников В., Веніславський Ф., Вовк Д., Воронова І., Гагалюк Б., Гейда О., Герасіна Л., Головка І., Грицанюк В., Данильян О., Демиденко Г., Дергачов О., Дешко Т., Дмитришин А., Древаль Ю., Дубровська І., Єрмолаєв В., Єфременко Т., Злобіна О., Кагановська Т., Калиновський Ю., Карасьов В., Клімова Г., Колісник В., Кузь О., Лещенко В., Литвин В., Максимов С., Марчак О., Моїсєєва А., Панов М., Панченко Т., Павшук К., Петришин О., Півнева Л., Погребняк С., Поліщук І., Польовий В., Работягова І., Речицький В., Слінько Т., Тацій В., Ткаченко Т., Требін М., Чигрінов В., Члевик О., Шаповаленко М., Шкуренко К. та багатьох інших. Різних аспектів партійної культури в роботах, що присвячені більш широким питанням партіологічної науки, торкається також велика кількість вчених-політологів, соціологів і правників західноєвропейських й американських університетів. Так, лише в журналі «Party Politics» (Sage). The International Journal for the Study of Political Parties and Political Organizations» в №17 за 2011 і №18 за 2012 роки вміщено більше 40 статей, що певним чином стосуються цієї проблеми [2]. В

них зазначається важлива роль політичних партій у політичних системах різних країн, висвітлюються деякі аспекти політичної і партійної культури, по-перше, в діяльності політичних партій і, по-друге, в електоральній поведінці громадян стосовно них, в основному, під час парламентських виборів. Питання ж природи партійної культури, її стану в Україні поки що не знайшло достатнього висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі.

**Мета дослідження.** Автор, виходячи з вищесказаного, ставить перед собою задачу зробити спробу з'ясування природи партійної культури, її стану в Україні та перспектив розвитку. Для досягнення поставленої задачі було використано інтегральний і системний методи, а також проведено кількісне дослідження з використанням соціологічного методу [125]. Шляхом анкетування в період березень-серпень 2015 і січень-березень 2016 рр. було опитано у Києві, Вінниці, Дніпропетровську, Львові, Одесі, Полтаві, Сумах, Харкові 602 [350; 252] респондента віком 18-70 років, обох статей, різних професій, які цікавляться політичними партіями – суб'єктами виборчого процесу постійно або час від часу. Дослідження було проведено через деякий час після позачергових парламентських виборів 26 жовтня 2014 р. і трошки більше, ніж через рік, що дозволило певним чином виявити не тільки кількісні, але й якісні тенденції розвитку партійної культури суспільства.

**Викладення основного матеріалу.** Для вирішення поставленої задачі автор, серед основних концепцій культури [32, 113, 120], використав її діяльнісну парадигму, що дозволяє розглядати культуру через призму людської поведінки<sup>4</sup> [27, с. 127-128]. Важко не погодитися з Т. Єфременко, яка вважає, що культура, яка стосується буквально всіх соціальних феноменів, відносин, є зовнішньою формою їх внутрішнього змісту [27, с. 127] й обумовлює задачі, напрями й методи їхньої діяльності з метою отримання задекларованого результату. Культура, продовжує дослідниця, характеризує якість і рівень соціальності, тобто концентрований вираз сутності людини, те, що становить сенс її життя [27, с. 127]. У зв'язку з цим, не можна не сказати, що доволі значна частина вітчизняних та зарубіжних вчених дотримується іншої позиції, вважаючи, що політична, економічна, партійна та інші види культури складаються з двох соціальних сфер: культурної і, відповідно, політичної, економічної, партійної, тощо. Поважаючи точку зору дослідників, разом з тим, хотілося б висловити власну точку зору: по-перше, культура не є якоюсь окремою ареною людської діяльності (це спроба обмеження культури освітою, літературою, архітектурою, живописом, музикою, театром, тощо, тобто тими її видами, що входять до духовної культури), а характеризує, як було сказано вище, якість і рівень соціальності людини, тобто здатності реалізувати себе в труді і в родині, забезпечивши собі належний рівень життя, залишаючись при цьому людиною<sup>5</sup>. Американські дослідники Кробер А. і Клузічон Л. (Kroeber A., Klucichohn C.) пишуть, що культура є цивілізованим способом рівня організації нашого буття і мислення, нашої праці, відпочинку й насолоди... Її розвиток обумовлює прогрес всіх сфер

суспільства [120, р. 13-14]. Водночас, не можна не зауважити, що піднесення культури у такому сенсі, як правило, є відгуком на потреби суспільства, особливо, його активної верстви, у розвитку, перш за все, економічної, політичної, духовної та багатьох інших сфер у руслі демократії [122]. Так, під час Західноєвропейського Ренесансу – відродження Античного спадку, бюргерство, яке перетворювалося у младабуржуазію і прагнуло до розвитку виробництва, відчувало потребу в різноманітних знаннях. Матеріально і самим своїм існуванням воно заохочувало розвиток науки, освіти, різноманітних видів мистецтва, філософії, правознавства, географії, тощо. Відкривалися університети, розпочалося книгодрукування (сприяло доволі терміновому розповсюдженню нових знань та ідей, нерідко – бунтарських. Першими побачили зиск від друкування книжок майбутні банкіри та буржуа. Так виникло зовсім нове явище – зв'язок між власниками капіталів і сучасною та той час технікою. Це дозволило книжковому ринку орієнтуватися не стільки на вчених-гуманістів, скільки – на широку публіку), винайдено годинник, як засіб організації виробництва і нового ставлення людини до часу, порох, магнітний компас, розпочалася епоха Великих географічних відкриттів, тощо [59, с. 275]. Ринок, що народжувався, виконував, окрім іншого, роль вихователя нової людини (раціональної, вільної, чесної, активної, дисциплінованої, організованої, відповідальної), суспільного контролера якості випусників університетів, виробленої продукції (продукція, вироблена у середньовічних цехах для продажу на ринку отримала назву «шедевр» [128]. Культура з розвитком буржуазного виробництва, зазначає американський дослідник Крістофер Доусон (Christopher Dawson), набуває механічний ритм годинника в стилі барокко та музичний ритм фуги чи сонати [110]. Це не могло не справити вплив на формування політичної сфери. Младабуржуазія в боротьбі з феодалами, з чванством, за вкорінення в суспільну свідомість таких цінностей як свобода, справедливість, недоторканність і безпека, рівність всіх перед законом, тощо прагнула забезпечити їй у майбутньому відповідний рівень культури. Згаданий вище Крістофер Доусон (Christopher Dawson) писав, що майбутня буржуазія боролася за те, щоб «кращою політикою була чесна політика» [110].

Таким чином, культура формувалася як специфічний спосіб організації і розвитку діяльності людини, як його якісна характеристика [27, с. 129]. Цей процес торкався як культури в цілому, так і всіх її елементів, як системи. Єдиної точки зору щодо елементів культури немає. Автор дотримується точки зору, висловленої американським дослідником Коні МакНілі (Connie McNeely) про те, що ними є: знання, вміння, цінності (серед яких – свобода, гуманізм, чесність, активність, відповідальність, раціоналізм, тощо), відчуття краси та інші [126, р. 2]. Останній елемент, як і деякі інші дісталися Західноєвропейській й Американській цивілізаціям у спадок від Античного світу [22, с. 343]. Але розвиток суспільства обумовлював піднесення культури і навпаки, тому всі елементи системи культури, а

також відносини між ними є проявом розвитку соціальності.

Соціальність, як уявляється, є результатом соціалізації<sup>6</sup>, внаслідок якої людина набуває окремі елементи або систему культури в цілому, що регулює її відповідну поведінку в соціумі. Результативність соціалізації, в свою чергу, залежить від: а) розвитку культури в суспільстві; б) її доступності (наявності умов для виховання потреб у загальній культурі та окремих її видах, освіті, набутті професії, тощо); в) індивідуальних здібностей людини [27, с. 129]; г) історичних традицій; д) цінностей, що панують у тій чи іншій соціальній верстві суспільства; е) рівня потреб людини у загальній та видовій, у тому числі, професійній культурі; ж) прагнення громадянського суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування, політичних партій створювати умови для реалізації людиною закріплених в Конституції прав і свобод, у тому числі – права на вільний розвиток своєї особистості, що, по суті, є однією з найважливіших умов розвитку, власне, саме суспільства, держави і політичних партій. Одну з найважливіших ролей у цьому відіграють останні. Це пояснюється тим, що в умовах демократії, з розвитком загальної, економічної, політико-правової, громадянської культури активної частини суспільства, політичні партії стають єдиним суб'єктом політичної системи, що здатен перетворити індивідуальні інтереси громадян у програмні, а у випадку перемоги на виборах – у державні, об'єднавши їх з загальносуспільними і загальнодержавними, а з іншої – різними інформаційними, пропагандистськими, агітаційними та іншими каналами сприяти формуванню у виборців відповідної політичної позиції, яку вони реалізують під час парламентських виборів й у міжвиборчий період.

Таким чином, партійну культуру<sup>7</sup> (системну складову частину політичної, правової та інших видів культури) можна розуміти у двох видах: «вузькому» і «широкому»<sup>8</sup>. Перший з них безпосередньо стосується якості реалізації політичними партіями своєї природи: чим вищий рівень партійної культури парламентських політичних партій, тим більша ефективність їхньої діяльності у справі, по-перше, вивчення потреб та інтересів людини, суспільства та держави; по-друге, формування уряду, який був би політичним інструментом реалізації партійних програм, з якими вони увійшли в парламент, внаслідок перемоги на виборах, а опозиції – контролю за ним; по-третє, легітимізації державної влади<sup>9</sup>; по-четверте, забезпечення ними ефективного виконання парламентом своїх функцій з метою реалізації людиною, громадянином, суспільством і державою своїх прав, свобод, законних інтересів, програм розвитку.

Партійна культура у «вузькому» смислі вбирає у себе, перш за все, внутрішньопартійну діяльність, що спрямована на підвищення ефективності роботи партійної машини. Серед основних її напрямів: 1) підбір і підготовка кадрів організаторів, аналітиків, пропагандистів, агітаторів, економістів, юристів, соціологів, тощо, а також фахівців, необхідних для роботи в парламенті, уряді, інших органах державної влади та місцевого самоврядування, в громадських

організаціях, житлових кварталах, тощо; 2) підготовка програм партій; 3) підготовка і прийняття загальнодержавних програм реформування і розвитку країни. Як уявляється, підготовка таких документів для України, яка трансформує практично всі сфери суспільного життя на якісно нових демократичних засадах, дуже актуальна; 4) підготовка і прийняття пакетів нормативно-правових актів, необхідних для правового унормування основних положень вищевказаних програмних документів, а також визначення кола органів державної влади та місцевого самоврядування, відповідальних за їх реалізацію; 5) контроль за діяльністю уряду та інших органів державної влади; 6) залучення до діяльності партійної машини активної молоді, пенсіонерів, представників інших верств населення шляхом заохочення і допомоги у створення груп сприяння роботі тієї чи іншої політичної партії в будинках, житлових кварталах, селах, містах, тощо. А також використання існуючих інституцій громадянського суспільства: молодіжних, жіночих, спортивних та інших громадських організацій. По суті йдеться про залучення громадськості до сприяння функціонуванню політичних партій, використання потенціалу громадянського суспільства. При цьому переслідується головна мета діяльності політичної партії – почутим має бути кожен громадянин, кожна людина [107, 109]; 7) встановлення зв'язків і спільні дії з інституціями громадянського суспільства особливо актуально для опозиційних партій. Такий зв'язок, як показує політична практика розвинених демократичних країн, значно підвищує ефективність опозиційних політичних сил, посилює їх вплив на правлячу коаліцію й уряд [107, р. 11].

Можна називати ще напрямки діяльності партійної машини, що потребують високого рівня партійної культури. Але ті, що приведені, вже достатньо свідчать, що політична партія може реалізувати свою природу, лише виражаючи потреби й інтереси кожного громадянина, суспільства й держави. Таким чином, можна зробити висновок про те, що між громадянським суспільством і політичними партіями існують не тільки функціональні, але й органічні взаємозв'язки: політичні партії запліднюються і народжуються в надрах громадянського суспільства. Його зрілість зумовлюють зрілість політичних партій, тобто, їх здатність перемогти на виборах, спираючись на підтримку суспільства, а потім сформувати відповідні органи державної влади і місцевого самоврядування, представляючи його інтереси. Зрілість проявляється, перш за все, у наявності політичної організації (опозиції), здатної разом з інституціями громадянського суспільства контролювати парламентську більшість і створений нею уряд [107, р. 11; 109; 114, р. 31]. І, навпаки, - незрілість суспільства обумовлює незрілість, тобто, безвідповідальність, політичних партій. Вона породжує немало негативних наслідків для суспільства. З-за обмеженого обсягу статті автор дозволив собі назвати лише два з них: перший – залежність від олігархів, які, користуючись недостатньою розвиненістю громадянського суспільства, через відповідні політичні партії

намагаються споживати державу у власних інтересах, у кращому випадку залишаючи суспільство напризволяще: «кожен виживає як може» [134]; другий - олігархізація самих політичних партій, що тією чи іншою мірою торкається багатьох країн. Р. Міхельс свого часу писав, що політичні партії вже фактом свого будівництва, тобто поділу на партійні маси і партійне керівництво, яке прагне монополізувати право на прийняття рішень, приречені на цю тенденцію [134]. Розвиток демократії і, разом з нею, політичних партій, підвищення їх ролі у державотворчих процесах, піднесення впливу інституцій громадянського суспільства на вирішення справ у партійно-політичній сфері, що стало характерним для демократичних країн після Другої Світової війни, на думку американських дослідників Оскара Граскі та Джорджа Міллера (Oscar Grusky and George Miller), пом'якшили тенденцію до олігархізації політичних партій [114, р. 36-38]. Негативний вплив від цих двох наслідків посилюється, якщо вони якоюсь мірою співпадають, як між собою, так і з іншими сторонами суспільної кризи, про що красномовно свідчать уроки історії.

Про проблеми, що виникли і можуть ще виникнути у політичних партій у процесі реалізації ними своїх функцій, внаслідок незрозуміності громадянського суспільства в пострадянських країнах (на прикладі Східної Німеччини, Польщі й Румунії після Оксамитових революцій 1989-1991 рр.), писав професор Принстонського університету (США) Стефен Коткін (Stephen Kotkin). На Заході бачили, писав він, що Радянська система програє Західній цивілізації. Разом з тим, вважалося, що її відмирання буде досить повільним, тобто, достатнім для визрівання в її надрах громадянського суспільства – необхідного середовища для народження підприємницької верстви, відповідних політичних партій, тощо. Але відбувся, буквально, її обвал [119, р. 16]. І, як наслідок, - особливості формування громадянського суспільства в пострадянських країнах, у тому числі – в Україні. Одна з них – слабкий взаємозв'язок політичних партій і суспільства<sup>10</sup>.

Шляхи і методи подолання цих і багатьох інших проблем у процесі здійснення демократичного транзиту в пострадянських країнах пропонували немало вчених. Так, «батько» польських демократичних реформ Лешек Бальцерович особливо наголосив на необхідності швидкого і всеохоплюючого реформування економіки, шляхом її роздержавлення, створення умов для розвитку дрібного і середнього бізнесу, що сформує основу для конкуренції і зменшить значення зв'язків між політикою і бізнесом<sup>11</sup> [43], розширення міжнародної допомоги [34]. Це, на його думку, створить умови для обмеження олігархізації економіки і політики [43]. Варто зупинитися також на праці американського дослідника Ричарда Каца (Richard Katz), яку він присвятив аналізу творчості відомого ірландського політолога, професора «University college-Dublin» - «Національного університету Ірландії, м. Дублін» Петера Мейєра (Peter Mair), якому свого часу (1992 р.) довелося викладати в Рижському університеті (Латвія) і познайомитися, таким чином, з



процесом становлення політичних партій і партійної системи в пострадянських умовах. Характеризуючи і порівнюючи їх розвиток у різних країнах, Петер Мейер (Peter Mair), за словами Річарда Каца (Richard Katz), бачив політичні партії одночасно в декількох обличчях: 1) партійна машина (кокус); 2) партія на місцях і 3) партія і громадськість. Разом з тим, розглядав також можливість бачення політичних партій, як суб'єктів конкурентного політичного ринку, що за проявами культури (професіоналізм, чесність, прозорість, ефективність, управлінська компетентність, соціальна відповідальність, тощо) нагадує конкурентне середовище господарюючих суб'єктів (корпорацій) [118]. Подібну точку зору можна знайти у вітчизняній та зарубіжній літературі. Зустрічається, навіть, термін «політична корпорація» [87]. Як уявляється, спроби порівняння партійної і корпоративної культури, хоча б на явищному рівні, обумовлені тим, що багатовікова світова господарча практика довела значення корпоративної культури в забезпеченні високої ефективності суб'єктів господарювання<sup>12</sup> [12]. Можна зустріти і протилежну позицію щодо жорстких корпоративних норм поведінки, що стримують ініціативу людей [42, с. 288]. З нею важко погодитися, тому що корпоративна культура, навпаки, заохочує ініціативу, що спрямована на досягнення поставлених цілей, обумовлює активність і відповідальність людини. Тобто створення політико-правових умов для розвитку підприємництва – активної частини суспільства, перш за все дрібного і середнього, є однією з найголовніших складових демократичного транзиту в Україні.

Практична реалізація вказаної задачі не може не викликати декілька суттєвих проблем: по-перше, забезпечення політико-правових умов для реалізації підприємницької активності неможливе без активності громадянського суспільства, відповідної нормотворчої діяльності парламенту, депутатський корпус якого формується політичними партіями, що отримали підтримку цього суспільства, внаслідок відповідального вибору громадян, під час парламентських виборів. Це, як уявляється, пояснюється тим, що громадянське суспільство є системою, між елементами якої: бізнесом і суспільством, у тому числі, його соціально вразливою частиною, існують специфічні відносини, що знаходять свій прояв також і в корпоративній соціальній відповідальності першого, громадському контролі, взаємовідносинах з політичними партіями, перш за все – з опозиційними, тощо; по-друге, створення вищевказаних умов має бути відповідною політико-правовою реакцією органів державної влади та місцевого самоврядування (під контролем парламентської опозиції) на нагальні потреби підприємницького середовища, як активної частини суспільства, жити і діяти відповідно Конституції і законів, а також – не сприйняття будь-яких спроб з боку вказаних органів та їх посадових осіб вчиняти протизаконні, у тому числі, корупційні дії<sup>13</sup>; по-третє, ступаючи на шлях демократичних перетворень, політичні сили, що володіють державною владою, внаслідок отриманої довіри суспільства, за наявності команди однодумців, мають вивчити стартовий стан соціальної системи, її елементів, відносини як між

ними, так і з зовнішнім середовищем з тим, щоб, враховуючи досвід інших держав, обрати адекватні методи і темпи (по суті, національну модель) демократичного транзиту, визначити основні перешкоди, союзників і противників. Так, згадуваний вже Лешек Бальцерович, аналізуючи шлях демократичних перетворень у своїй країні, зупинився на таких кроках: 1) з'ясування комуністичної інституційної системи; 2) стартові умови; 3) масштаби реформ [5, с. 17-20, 59-83]; 4) скорочення ролі політичної держави і підвищення – правової, що було характерно для всіх країн ЄС [64]. При цьому, серед умов успіху реформ він особливо наголошував на наявності команди однодумців і довіри суспільства тобто – політичного мандату [101]; по-четверте, проведення у суспільстві широкої роз'яснювальної роботи щодо мети демократичних реформ, їх методів і наслідків, кінцевого і проміжних термінів (хоча б орієнтовно), ролі політичних партій, громадянських організацій та підприємницького середовища у їх реалізації. Зрозуміло, що це неможливо без ґрунтовної дослідницької роботи великої групи експертів, але виконання цієї задачі, безумовно, як уявляється, має сприяти взаєморозумінню між громадянським суспільством, підприємницьким середовищем й органами державної влади, що сформовані політичними партіями, які отримали під час виборів мандат довіри суспільства і, які, разом з тим, через ці органи, розпочинають непопулярні й болісні реформи.

Внутрішньопартійна діяльність, таким чином, виходячи з природи політичних партій, має ґрунтуватися на таких складниках партійної культури, як орієнтація на потреби людини і суспільства, чесність, відкритість, доступність, професіоналізм, зрозумілість, відповідність програмним установкам й обіцянкам, тощо.

Як же виглядає рівень партійної культури в Україні у «вузькому сенсі» в умовах спроб здійснення демократичних реформ? У зв'язку з обмеженістю обсягу статті, автор дозволив собі зупинитися лише на двох її аспектах.

**1. Кадрова робота.** Підбір керівних кадрів органів державної влади і управління, відповідно світовому досвіду, здійснюється двома каналами: бюрократичним і політичним, іншими словами – партійним [65]. Все залежить від рівня розвитку громадянського суспільства і, відповідно, політичних партій. Згадуваний вище Д. Панько зазначає, що в Україні превалює перший канал. Це пояснюється декількома причинами (з багатьох): по-перше, з самого початку українського державотворення, наголошує Д. Панько, за умови відсутності власної політичної еліти, управління країною почав контролювати потужний прошарок чиновників і, так званих, господарників, які вбачають у партіях загрозу втрати своєї влади. На його думку це відбувається тому, що кадри такого роду володіють, як правило, лише одним способом управління: адміністративно-командним або через апаратні ігри та інтриги. В той час, політик з самого початку формується як організатор неорганізованих мас, він постійно діє в умовах відкритої конкуренції [65]. Іншими словами, йдеться про управлінців формальних, призначених зверху або, внаслідок внутрішньо кулуарних

домовленостей, і неформальних, які викристалізуються у демократичному середовищі, тобто у політичних партіях (мають бути такими), і, яким владу довіряють знизу<sup>14</sup>; по-друге, у 1991 році Українська держава відмовилася від люстрації, тобто заборони колишнім радянським вищим керівникам, які співпрацювали з органами КДБ СРСР, обіймати посади в новостворених органах державної влади України. На переконання Н.Г. Плахотнюка, це сприяло перенесенню командних форм і методів управління державою на якісно нові принципи її побудови, а також засвоєння їх молодими людьми, які прийшли на управлінські посади після набуття Україною незалежності [68] та її вступу на шлях демократичного транзиту; по-третє, відбувалося помітне «старіння» державних службовців. Згадуваний вище Н.Г. Плахотнюк писав, що процеси оновлення кадрів державної служби не супроводжувалися їх «омолодженням»<sup>15</sup> [68]; по-четверте, недостатня сформованість громадянського суспільства, невелика питома вага у ньому дрібного і середнього бізнесу, низька його соціально-політична активність, слабкі, а іноді й зовсім відсутні взаємозв'язки з політичними партіями, тощо обумовлюють залежність підприємницького середовища від влади<sup>16</sup>, що не може не створювати умови для політичної нестабільності: за останні 10 років прихід до влади кожного нового Президента супроводжувався не лише зміною політичного курсу, але й кадровими перестановками. Згадуваний вище К. Ващенко писав про необхідність чіткого відділення політиків від державної служби. «Сьогодні, на жаль,- продовжував він,- без такого розмежування професійні державні службовці часто страждають від політичних змін, постійно відбувається ротація кадрів»<sup>17</sup> [15].

**2. Підготовка партійних програм.** Вони, як уявляється, є тим документом, на основі якого, великою мірою, будується зв'язок політичних партій, з однієї сторони, з виборцями, а з іншої – з програмою діяльності парламентської більшості і, відповідно, - з урядовою програмою, або з програмою діяльності опозиції. У Центрі європейських соціальних досліджень MZES (місто Мангейм, Німеччина) у 2009 році було проведено дослідження 200 програм політичних партій країн ЄС, що брали участь у виборах в Європейський парламент в 1979-2009 роках<sup>18</sup>. У результаті, було зроблено висновок про те, що найбільш ефективними були ті з них, які містили блоки щодо напрямів і механізмів розвитку зовнішніх зв'язків, свободи і демократії, політичної та економічної систем, добробуту та якості життя, структури суспільства та окремих соціальних груп, тощо, а також механізми реалізації програмних цілей [112]. Взагалі, конкретним механізмам, а також ресурсам реалізації поставлених у партійних програмах задачам у країнах Західної Європи приділяється достатньо багато уваги. Підтвердженням цьому стала важка соціально-економічна і політична криза в Греції протягом 2015 року<sup>19</sup>, і та увага, яка приділялася аналізу її причин. Однією з них дослідники достатньо аргументовано називають доволі популістську з деяких аспектів<sup>20</sup> програму правлячої партії «СИРИЗА», а також діяльність прем'єр-міністра

А. Ціпраса, що в деяких моментах суперечила основним положенням партійної програми [111].

Автор ще в 2010 році зробив спробу дослідити цей аспект партійної культури [47]. Термін «дослідити» у цьому контексті можна використати досить умовно, у зв'язку з тим, що партійні штаби достатньо закриті для ознайомлення з підготовчими матеріалами і документами. Разом з тим, використовуючи метод спостереження, автор писав, що партійні машини, приділяють недостатню увагу аналітичним дослідженням, необхідним для вибору тієї чи іншої ідеології, відповідної соціальної бази, постановки коректних партійних задач, формування механізмів їх реалізації, визначення союзників та опонентів, тощо. Бесіди-інтерв'ю з представниками керівних органів та обласних організацій більш ніж тридцяти політичних партій, що проводилися автором у період 2004–2009 рр., показали, що програмні документи відповідних політичних сил готувалися тільки для реєстрації [47]. Політолог Вікторія Підгорна ще у 2006 році зазначала: «У нас взагалі проблема з програмами партій. Вони носять формальний характер, їх неможливо виконати буквально. Це дуже погано, тому що в нормальних країнах перш ніж партія виходить на вибори, все прописується до цифр, розрахунків. У нас такої культури немає...» [105]. В жовтні 2014 року, напередодні позачергових парламентських виборів в Україні була створена експертна група з 13 фахівців для аналізу програм політичних партій, які мали брати участь у виборчих перегонках. Вони представляли університети, науки, фінансові та економічні установи України, США та Англії. Їхні висновки: програми політичних партій, як правило, не мають конкретики, постановки цілей, термінів для їх досягнення, критеріїв для оцінки прогресу, тощо [73].

Таке ставлення політичних партій до підготовки своїх програм можна, як уявляється, пояснити, знову ж таки, недостатнім розвитком громадянського суспільства (одна з найважливіших причин)<sup>21</sup>, у тому числі - підприємницького середовища. Відповідно до соціально-економічної та політико-правової природи воно має нести свою відповідальність за суспільство й, особливо його соціально вразливі верстви, і тому є одним з найбільш активних його складників. В.А. Кредісов пише, що питання виживання й розвитку України безпосередньо пов'язано з успіхом становлення підприємництва [40, с. 38]. Саме цьому в програмах більшості політичних партій нашої держави тією чи іншою мірою містяться положення про розвиток і зміцнення середнього класу [20, с. 95]. В його основі, відповідно до досить обґрунтованої наукової позиції О.М. Петрищевої [67, с. 113-124], знаходиться дрібне і середнє підприємницьке середовище, що є одним з найактивніших і найпопулярніших суб'єктів боротьби за втілення в суспільні відносини цінностей конституційного ладу, достатньо суттєвим джерелом наповнення державного бюджету, умовою розвитку внутрішнього ринку, забезпечення робочих місць, достатнього життєвого рівня, формування ринкової, конкурентної культури в різних сферах суспільних відносин, у тому числі – у виробництві, сфері обслуговування, в освіті, науці, політиці, партійному житті, тощо. Тому

економічний блок першого постмайданного уряду на чолі з А. Яценюком виступив з програмою реформ. Голова правління Центру громадської експертизи Л. Чорній говорив на початку березня 2014 р., що вона передбачає п'ять кроків. Серед них: 1) зміна структури економіки, тобто трансформація пріоритетів з важкої і хімічної промисловості, гірничодобуваючого комплексу на агропромисловий і інноваційно-виробничий; 2) формування сприятливого бізнесу – та інвестиційного клімату (реальне застосування механізму дерегуляції, поліпшення умов для ведення бізнесу, захисту іноземних інвестицій, реалізація вітчизняних інвестпроектів); 3) глибинне реформування бюджетної та податкової систем; 4) розвиток внутрішнього ринку, тощо<sup>22</sup> [99].

Кількість нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою України<sup>23</sup> і спрямованих на підтримку і розвиток малого і середнього бізнесу, свідчить про те, що вищий представницький орган нашої держави і Кабінет Міністрів приділяють цьому питанню велике значення. Прем'єр-Міністр України А. Яценюк у привітанні до Дня підприємства (2014 рік) зауважив, що розвиток підприємництва – це один із найважливіших чинників відновлення української економіки та рушійна сила її модернізації [75]. Однак, практика розвитку дрібного і середнього підприємницького середовища свідчила про зворотне. О. Череп і А. Полякова у своєму дослідженні стану (на початок 2013 року) і перспектив підприємництва в Україні пишуть: як свідчить статистика, тільки 5% з новостворених підприємств в Україні можна вважати успішними, 31% зникають вже протягом першого року діяльності. Решта 60% ледве зводять кінці з кінцями [96]. У 2014 – у першій половині 2015 років загальна соціально-економічна ситуація в країні, у тому числі стан бізнес-середовища, не змінилися на краще<sup>24</sup>, що не могло не викликати відповідної реакції частини підприємців, яка знайшла свій вираз у приховуванні частини прибутку, ухилення від сплати податків<sup>25</sup> [38]. У матеріалі, підготовленому «РБК-Україна», зазначалося, що таким чином бізнес реагує на ризики його знищення, що є характерним в період існування загроз національній безпеці<sup>26</sup> [14]. Те, що стан малого і середнього підприємництва суттєво не покращився і після позачергових парламентських виборів, що відбулися у жовтні 2014 р., стало зрозумілим з дискусій, що точилися навколо підготовленого Кабміном проекту Державного бюджету<sup>27</sup> України на 2015 рік. Так, експерт Реанімаційної програми реформ П. Кухта зауважував, що однією з головних проблем бюджету є збільшення частки держави в економіці і, як наслідок, - перерозподіл великої частини ВВП через корумпований і неефективний державний апарат. За його даними через бюджет перерозподіляється до 60% ВВП, що є однією з причин відсталості української економіки [36]. А співзасновник громадянської платформи «Нова Країна» А. Длигач підкреслював, що Бюджет-2015 суперечить невідкладній стратегії модернізації країни – збільшення податкового навантаження на економіку в умовах економічної кризи несе загрозу зупинки середнього бізнесу в країні. Лише тиск громадськості та прореформаторської частини депутатів,

продовжував він, дозволили дещо змінити витрати бюджету, врятувавши, приміром, освіту<sup>28</sup> [23]. Дійсно, представники парламентських фракцій висловили безліч зауважень до багатьох положень законопроекту [7]. Але перші результати реформ виявилися не досить втішними. Так, у січні-вересні 2015 р. падіння реального валового внутрішнього продукту України, відповідно висновку Рахункової палати України, в 2,4 рази перевищило плановий показник державного бюджету на 2015 рік<sup>29</sup> [98]. А українці доволі низько оцінили реформаторські зусилля влади. За результатами соціологічних досліджень, проведених Центром Розумкова з 6 по 12 березня 2015 року у всіх регіонах України, економічні реформи, як і більшість інших, отримали оцінку менше 2,5 балів з 10 можливих<sup>30</sup> [94]. Негативне ставлення до результатів реформ з часом наростало: в листопаді поточного року уряду А. Яценюка, за даними соціологів, висловлювали недовіру вже 85% опитаних [90].

При підготовці законопроекту про Державний бюджет на 2016 р. представники партійних фракцій Верховної Ради України були значно активнішими. Вони не лише висловили своє ставлення, зауваження та пропозиції<sup>31</sup> до проекту урядового документу, але й запропонували альтернативний проект податкової реформи, підготовлений парламентським комітетом з питань податкової та митної політики на чолі з Н. Южаною (БПП)<sup>32</sup> [69]. Зі своєї сторони, А. Яценюк наполягав на тому, що урядовий варіант податкової реформи є найкращою базою для збалансування, як бюджету, так й економічних інтересів підприємств. Прем'єр-міністр також обстоював необхідність урахування критеріїв, схвалених МВФ, в процесі прийняття Державного бюджету на 2016 р.<sup>33</sup> [24]. Тим більше, напередодні і під час обговорення у Верховній Раді України законопроектів щодо Державного бюджету на 2016 р., та Бюджетного кодексу України, було оприлюднено звернення послів країн-членів Групи Семи, які закликали народних депутатів України підтримати пакет, запропонований Урядом [74]. А наступного дня відбулася телефонна розмова Прем'єр-міністра А. Яценюка з міністром фінансів США Д. Лью, який підкреслив негачність виконання Україною своїх зобов'язань перед МВФ і нагадав про ризики зриву важливої міжнародної підтримки [92].

У ніч на католицьке Різдво 263 голосами народних депутатів України Бюджет-2016 було прийнято<sup>34</sup>. Міністр фінансів Н. Ярецько зазначила, що при цьому було враховано близько 20 змін, внесених депутатами [3]. Багато з них стосувалися виділення додаткових сум на розвиток конкретних програм, як то: 100 млн. грн. - МЗС (зменшивши на таку суму видатки МО), 42 млн. грн. - Мінкульту, 200 млн. грн. - на відновлення програми із придбання мамографів та УЗД-обладнання [17], 265 млн. грн. - на придбання пожежної техніки [21], тощо. Викликає інтерес пропозиція представника депутатської групи «Воля народу» А. Гіршфельда. Він говорив, що в умовах, коли ВВП країни за останні два роки скоротився із 174 до 80 мільярдів доларів, очікувати від бюджету високих соціальних стандартів не доводиться. Тож сьогодні всі мають думати над тим, як нарощувати ВВП, щоб не опинитися на узбіччі

світового розподілу праці. Потрібно визначитися з галузями, продовжував народний депутат, які будуть локомотивами розвитку, потрібно запроваджувати економічні режими на зразок тих, що запроваджувалися у країнах Східної Європи, щоб виграти битву за інвестиції. При цьому він висловив сподівання, що ці ідеї буде враховано урядом [17]. Але так не сталося. На переконання президента «Центру ринкових реформ України» В. Ланового Держбюджет-2016 не визначає пріоритетів розвитку країни. Ми не знаємо, продовжував вчений, що ми розвиваємо, яка у нас перспектива, яким ми бачимо майбутнє України через рік або, навіть, через півроку. Ми не знаємо куди ми рухаємося. Є лише фіскальні інтереси – як зібрати і як поділити [28]. А директор Українського інституту аналізу й менеджменту політики Р. Бортник, аналізуючи Держбюджет-2016, звернув увагу на роль парламентських фракцій у процесі його прийняття. Вся ця система, зазначив він, побудована на «договорняку». Нам продемонстрували спектакль замість реального політичного процесу. Депутати ділили гроші в інтересах фінансових груп. І жодна фракція, продовжував експерт, не зробила нічого реального для того, щоб виступити на стороні українців, на стороні народу<sup>35</sup>. Це величезна поразка. Навіть ті фракції, які не голосували за бюджет, зазначив експерт, могли б просто заблокувати трибуну, щоб вже вдень розглядати питання бюджету більш публічно. Де «Опозиційний блок», де «Свобода», яка теж вважає себе опозицією, де блок Юлії Тимошенко [72].

Таким чином, головний кошторис країни на 2016 рік не був системно пов'язаний з програмою діяльності Уряду на той саме термін. Вона була оприлюднена лише 11 лютого на засіданні КМУ. Основним пунктом програми була визначена «прозора, чесна, широкомасштабна приватизація об'єктів державної власності». Серед 379 рішень, які має ухвалити уряд разом з парламентом і президентом, А. Яценюк назвав: продовження дерегуляції української економіки, реформу Державної фіскальної служби, судову реформу, перехід на контрактну армію, прийняття необхідного законодавства для безвізового режиму з ЄС, введення страхової медицини [106]. Але заявлену програму діяльності КМУ України на 2016 рік<sup>36</sup> заступили суперечливі і спершу не цілком зрозумілі події 16 лютого 2016 року у Верховній Раді України: спочатку народні депутати 247 голосами визнали роботу КМУ за результатами його звіту незадовільною<sup>37</sup> [66], а буквально через деякий час не проголосували за його відставку. На думку нардепа від БПП С. Лещенка сталася змова (знову) парламентських фракцій «Опозиційного блоку», БПП, Радикальної партії та групи «Воля народу» з метою збереження уряду А. Яценюка<sup>38</sup> [33].

Отже, парламентські фракції не змогли повною мірою реалізувати свою політико-правову природу, не забезпечивши достатній рівень партійної культури: життя народу стає все важчим і, разом з тим, більшість українців не можуть зрозуміти заради чого вони страждають в соціально-економічному, громадянському і моральному аспектах, наслідком чого стає розчарування, апатія, а, подекуди, і прояви

соціальної агресії [88]. Іншими словами, поки що повною мірою не реалізується така складова демократичного транзиту, як відповідальне ставлення виборців до і під час голосування за ту чи іншу політичну партію: люди голосують, а потім швидко розчаровуються у них. Мова йде про партійну культуру в широкому розумінні, як складову частину політичної культури суспільства.

Загальна культура, як і всі її види, у тому числі – партійна, в суспільній системі відіграють роль як системних елементів, так і взаємозв'язків між усіма іншими елементами системи, а також її зовнішнім середовищем, забезпечуючи, зі своєї сторони, функціональність системи. Тому демократичний транзит передбачає, разом з іншим, створення умов для формування якісно нової, демократичної партійної культури суспільства. Це обумовлюється тим, що поступ Української держави шляхом демократії супроводжується, у тому числі, процесом створення і розвитку багатопартійної системи<sup>39</sup>. Причому, політичні партії починають відігравати все більшу державотворчу роль, надаючи нашій державі, як зазначалося на початку статті, ознак партійної. Виходячи з ролі і місця політичних партій у політичній системі України, про що йшлося вище, партійну культуру у «широкому» смислі (партійна культура суспільства)<sup>40</sup>, як уявляється, варто розглядати як міру соціальності (про що йшлося вище) в процесі використання суспільством політичних партій в інтересах людини, суспільства, держави, тобто, - як один з найважливіших політико-правових інструментів реалізації народовладдя (представницька демократія)<sup>41</sup>.

Процес формування партійної культури в «широкому» розумінні<sup>42</sup> (засвоювання громадянами певних знань, необхідних для розуміння ролі політичних партій в політико-правовому, соціально-економічному, суспільному та іншому процесі, а також - набуття відповідних орієнтацій, переконань, цінностей і символів, що пов'язані з їх діяльністю в парламенті, з тим, щоб, по-перше, під час виборів зробити відповідальний вибір на користь тієї чи іншої політичної сили і, по-друге, у міжвиборчий період слідувати за виконанням ними своїх передвиборчих обіцянок і програм) чиниться як пасивно, так й активно, що залежить від умов соціалізації, у тому числі, політичної, а у нашому випадку – партійної, людини та суспільства<sup>43</sup>.

Пасивна партійна соціалізація відбувається під впливом певних зовнішніх чинників, серед яких головне місце посідає телебачення<sup>44</sup>. Вчені-психологи та соціологи ще з середини 50-х років минулого століття пишуть про негативні наслідки формування телевізійної свідомості для фізичного і психічного здоров'я людини та суспільства. Так, ще в 1958 р. німецький журнал «Шпінгел» розмістив на своїх сторінках статтю, в якій зазначалося, що завдяки TV підсвідомо виховуються раби споживання або режимів [139, s. 61-64]. Вчені Німецького Центру здоров'я вважають, що телебачення все частіше стає інструментом управління [150], а професор Р. Патцлаф (Rainer Patzlaff, ФРН), досліджуючи, як технічно, так і психологічно сторони дії телебачення на глядачів, дійшов висновку, що вплив телевізійної інформації доволі схожий з гіпнотичним: образи та



символи часто сприймаються не критично<sup>45</sup>. У зв'язку з цим, вчений наголосив на необхідності визначення «сенсорної екології», особливо, для дітей і молоді, як актуальної задачі сьогодення [147, 156]. Особливо це важливо для школи, де продовжується первинна соціалізація, в ході якої, одні молоді люди прагнуть домогтися чогось у житті своєю активністю і наполегливістю, а інші – надіються на те, що хтось у майбутньому вирішить їхні проблеми<sup>46</sup>.

Активна партійна соціалізація (набуття електоральної культури), як уявляється, є прагненням людини активно сприймати знання, для задоволення як власних потреб й інтересів<sup>47</sup> у процесі реалізації особистих, політичних, соціально-економічних, екологічних, культурних, конституційно-процесуальних прав, так й інтересів суспільства і держави. Як було сказано нижче, найбільш відповідальною частиною суспільства в плані сприйняття знань для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів має бути підприємницьке середовище. На відміну від іншої частини суспільства воно має нести відповідальність за свій політичний вибір безпосередньо своєю економічною свободою і своїми можливостями працювати для себе і для суспільства, відповідно до принципів корпоративної соціальної відповідальності бізнесу<sup>48</sup>.

Активна партійна соціалізація в широкому розумінні, як уявляється, включає в себе чотири субординовані рівні: 1) знання; 2) формування орієнтацій, переконань, цінностей; 3) слідування ним у своїй поведінці, особливо в момент прийняття рішення; 4) активна поведінка з вимогою виконання передвиборчих обіцянок, партійних програм для того, щоб, зі своєї сторони, тобто з боку виборців, забезпечити чесність і моральність діяльності політичних партій, які, завдяки їхній довірі сформували в парламенті свої фракції. Зрозуміло, що така поведінка може бути ефективною лише в результаті, по-перше, організації активних людей, що є важливою ознакою розвиненого громадянського суспільства, і, по-друге, їхньої спільної дії з опозиційними парламентськими політичними силами.

Кількісне дослідження з використанням соціологічного методу, що було проведене автором, як було сказано вище, у два етапи, дало можливість певною мірою визначити рівень партійної культури в «широкому» розумінні в Україні<sup>49</sup>. Наслідки першого з них показали доволі високий рівень політизованості громадян, які тією чи іншою мірою цікавляться політичними партіями, парламентськими фракціями Українського парламенту, сформованої ними парламентської більшості та створеного цією більшістю уряду, що підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

По-перше, 57,7% опитаних постійно цікавилися діяльністю політичних партій, їх боротьбою за голоси виборців під час виборчих перегонів, роботою партійних фракцій Верховної Ради України, час від часу – 35,4%, не цікавляться зовсім – 6,9%<sup>50</sup>.

По-друге, громадяни постійно або час від часу цікавилися діяльністю політичних партій тому що: їм це цікаво спостерігати – 10,0%, є бажання зрозуміти що відбувається – 31,9%, є розуміння того, що невирішеність проблем людини, суспільства і держави значною мірою залежить від позиції та

діяльності партійних фракцій Українського парламенту, сформованої ними парламентської більшості та створеного цією більшістю уряду, що підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України – 57,2%, є розуміння того, що відповідна позиція та діяльність партійних фракцій Українського парламенту, сформованої ними парламентської більшості та створеного цією більшістю уряду, що підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, значною мірою залежить від відповідального вибору кожного громадянина під час виборів народних депутатів України – 38,3%, від їх громадсько-політичної активності й здатності об'єднатися в громадські організації з метою, по-перше, вимоги від провладних фракцій проводити політику в інтересах людини, суспільства, держави – 6,1%, а, по-друге, співробітництва з опозиційними фракціями для спільного тиску на провладні фракції, а також – спільного напрацювання альтернативної політики – 2,5%<sup>51</sup>.

По-третє, вони черпали інформацію про політичні партії з: телепередач – 75,3%, інтернету – 32,1%, інших джерел – 5,6% (газети, наукова література з політології і конституційного права України, Конституції і законів України, зустрічі з народними депутатами України – членами тих чи інших політичних партій).

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити такі висновки: 1) переважна більшість опитаних постійно або час від часу задовольняють свою цікавість у діяльності політичних партій та парламентських фракцій за допомогою телебачення. Тобто відбувається головним чином пасивна партійна соціалізація. В якості підтвердження цього можуть бути використані отримані результати: а) кожен десятий дивиться телевізійні передачі тому що просто цікаво. Так, 39,8% опитаних, які отримують інформацію в основному з TV, вмикають телевізор (канали: «5 канал», «112 Україна», «ZIK», «Newsone», «News Network», «3s.TV», на яких майже цілодобово демонструються політичні сюжети), як тільки приходять додому; б) до них треба додати ще кожного третього, які в прагненні зрозуміти, що відбувається в політичному, у тому числі, партійному житті, у своїй більшості отримує вже сформований образ; в) доволі цікавими є такі результати дослідження: з однієї сторони, більш, ніж кожен другий вважає, що невирішеність проблем людини, суспільства і держави значною мірою залежить, перш за все, від позиції та діяльності партійних фракцій Українського парламенту, сформованої ними парламентської більшості та створеного цією більшістю уряду, що підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України (на телеекранах демонструються сюжети, діючими особами яких є саме ці суб'єкти політико-правових відносин<sup>52</sup>), з іншої – лише трохи більше кожного третього респондента вважають, що відповідна позиція та діяльність партійних фракцій Українського парламенту, сформованої ними парламентської більшості та створеного цією більшістю уряду, що підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, значною мірою залежить від відповідального вибору кожного громадянина під час виборів народних депутатів України. Така різниця в показниках

свідчить про те, що суспільство знаходиться на початку шляху формування «органічної демократії», про яку йшлося вище, у людей ще залишилися елементи психології патерналізму<sup>53</sup>. «Викоринити» їх швидко не вийде, якщо найбільш активна частина суспільства прагне до демократії<sup>54</sup>. Лише вона та політичні партії, які виражають інтереси підприємницької верстви та інших найбільш активних елементів громадянського суспільства в парламенті, можуть стати локомотивом трансформації суспільної психології від патерналізму до демократії<sup>55</sup>; наступна позиція і дуже низькі показники свідчать, як уявляється, про те, що опитувані у своїй більшості поки що не розуміють сутності громадянського суспільства, механізму його функціонування, а також не бачать себе у ньому<sup>56</sup>. Ще однією красномовною ілюстрацією цього є ставлення опитуваних до готовності безкоштовно взяти участь у легальних протестних акціях, організованих політичними партіями, у випадку порушення органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами прав, свобод та законних інтересів, по-перше, Ваших і, по-друге, зовсім незнайомих Вам людей. У першому випадку результати мали такий вигляд: так – 38,2%, залежно від обставин – 52,9%. ні – 14,7%, у другому: так – 29,4%, залежно від обставин – 53,2%, ні – 23,8%.; 2) серед респондентів – користувачів інтернету також значна частина є суб'єктами пасивної соціалізації: 48,7% знайомляться з стрічками новин, 24,5% - є глядачами «Youtube» та інших відеосайтів. Тільки 26,8% з них цілеспрямовано шукають матеріали, пов'язані з діяльністю політичних партій у Верховній Раді України, а також є членами різноманітних інтернет-груп політичного спрямування. Так, членами відкритої групи «Політичні партії України» у «Facebook» на середину квітня 2016 р. є всього 139 осіб [71]; 3) приблизно кожен п'ятнадцятий з опитаних вважає необхідним задіяти механізми громадянського суспільства з метою вимоги від провладних фракцій парламенту та Уряду проводити політику в інтересах людини, суспільства, держави; 4) і, нарешті, орієнтовно кожен сороковий респондент вважає можливим задіяти громадянське суспільство для контролю за провладними фракціями парламенту та Уряду, використовуючи спільні дії його інституцій з опозиційними парламентськими силами.

Результати кількісного дослідження з використанням соціологічного методу, яке було здійснене у першому кварталі 2016 р., з деяких позицій мали дещо інші показники<sup>57</sup>.

По-перше, якщо в результаті дослідження, проведеного в 2015 р., вдалося встановити, що серед громадян, які постійно або час від часу цікавляться діяльністю партійних фракцій Українського парламенту, сформованої ними парламентської більшості та створеного цією більшістю уряду, що підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, 41,7% завжди керуються в своєму житті принципами і нормами Конституції і законів України, а також моральними нормами, 53,1% - в залежності від обставин і 5,2% - ніколи, то наслідки дослідження початку 2016 р. показали таке: перша цифра стала трошки меншою (39,4%), а от кількість опитаних, які ніколи не дотримуються принципів і норм

Конституції і законів України, а також моральних норм збільшилася до 8,6%. Другий показник залишився майже незмінним (52,0%).

По-друге, ті з опитаних, хто взяв участь у позачергових виборах народних депутатів 26 жовтня 2014 р., віддали свій голос за ту чи іншу політичну партію, тому що: сподобався лідер політичної партії – (під час першої частини дослідження – 28,3%, другої – 21,4%), вірять, що відповідна політична партія має таку програму, яка відповідає потребам розвитку людини, суспільства і держави – (відповідно – 28,1% і 17,3%), вона зможе реалізувати її – (відповідно – 26,0% і 15,0%), має такий кадровий потенціал, який дозволить їй реалізувати свою програму – (відповідно – 9,1% і 4,6%) і народні депутати, які належать до відповідної парламентської фракції, у своїй діяльності керуються нормами Конституції і законів України, а також нормами моралі – (відповідно – 8,5% і 2,1%). Різнити у цих показниках виразила, як уявляється, певне розчарування діяльністю партійних фракцій Українського парламенту VIII скликання, сформованої ними парламентської більшості та створеного цією більшістю уряду, що підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Вище вказувалося, що одним з найважливіших складових змісту демократичного транзиту є навчання суспільством разом з народженими ним політичними партіями демократії, тобто підвищення рівня партійної культури, як однієї з складових культури демократії. Вже згадуваний вище К. Аденауер (Konrad Adenauer), виступаючи в Берлінському технічному університеті 19 липня 1954 р., зазначав, що демократія означає владу народу, і кожен з нас є його частиною. Влада означає відповідальність, тому кожен з нас повинен знати, що несе відповідальність за всі політичні й економічні події, які відбуваються в країні [137].

#### **Висновки:**

1) процес переходу до демократії в Україні, порівняно з країнами Західної Європи і США, має суттєві особливості. Вони стосуються, разом з усім, наявності тієї соціальної верстви, існування якої неможливе без боротьби її партійних представників за чесну політику, високий рівень партійної культури.

2) партійна культура виражає, по-перше, рівень і характер реалізації політичними партіями своїх програм та передвиборчих обіцянок через механізми парламенту та взаємовідносин з Урядом, який сформований парламентською більшістю й підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України, в інтересах людини, суспільства і держави; по-друге, якість і рівень загальної і партійно-політичної соціальності, який дає можливість громадянам: а) здійснити своє право бути обраним у вищий представницький орган країни і у складі депутатської фракції реалізувати себе в політиці відповідно до програми своєї партії, парламентської більшості або меншості, присяги народного депутата, стаючи представником національної політичної еліти; б) реалізувати своє право на основі продуманого і відповідального рішення обрати представника тієї чи іншої політичної партії і, тим самим розділити відповідальність за її політику у складі парламенту чи уряду, яка знаходить свій вираз у рівні задоволення

потреб і законних інтересів громадянина, суспільства і держави.

3) партійна культура є системною складовою частиною загальної, політичної, правової та інших видів культури демократії. Партійна культура не може виникнути внаслідок прийняття якогось документа або рішення (у цьому зв'язку не можна не зазначити, що Конституція і закони України відіграють важливу роль у ході виховання правової культури, яка системно взаємопов'язана з загальною, партійно-політичною, тощо). Це – тривалий процес демократичної соціалізації, який залежить від: а) усвідомлення того стану суспільства, рівня загальної, політичної, партійної культури, з якого розпочався процес переходу до демократії з урахуванням соціально-економічних, політико-правових, культурних та інших потенцій сил вчорашнього дня; б) вибору моделі демократичного транзиту, який би відповідав рівню і особливостям розвитку суспільства, потенційним можливостям тих політичних сил, які взяли на себе ініціативу започаткування шляху до демократії. На перших етапах демократичного транзиту вони мають виконувати роль умовно зовнішнього впливу на суспільство з тим, щоб у подальшому пробудити внутрішні стимули, мотиваційні механізми, що спрямовані не лише на засвоєння і розповсюдження демократичних цінностей, але й на забезпечення їх панування; в) відповідальності кожного громадянина, громадянського суспільства, політичних партій, органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб (у їх взаємодії) за стан демократичної соціалізації; г) безперервності процесу навчання демократії, тобто розвитку загальної, політичної, партійної та інших видів культури, всіх суб'єктів соціальної системи на всіх етапах демократичного транзиту;

4) партійна культура бачиться автором у «вузькому» та «широкому» розуміннях. Причому ці два види партійної культури знаходяться в системному взаємозв'язку. «Вузьке» розуміння безпосередньо стосується реалізації політичними партіями своєї природи. По-перше, повною мірою її можуть втілити лише ті політичні партії, які, отримавши підтримку суспільства на парламентських виборах, сформували у Верховній Раді України більшість, котра, в свою чергу – підконтрольний і підзвітний Українському парламенту Уряд. Рівень їхньої партійної культури визначається ефективністю здійснення Верховною Радою України та Урядом своїх функцій з метою реалізації людиною, громадянином, суспільством і державою своїх прав, свобод, законних інтересів, програм розвитку, у тому числі, тих, що спрямовані на соціально-економічний та науковий прогрес, піднесення загальної культури, створення умов для партійної соціалізації; по-друге, політика депутатських фракцій вимірюється, разом з усім, її професіоналізмом та моральністю, тобто відповідальністю за довіру суспільства (в політичній практиці знаходить свій вираз у політичній відповідальності політичних партій), що є однією з найважливіших складових соціального капіталу. В системі передумов формування національної еліти ця складова партійної культури у «вузькому» розумінні є первинною й неодмінною; по-третє, ефективність

політики депутатських фракцій і, відповідно, рівень партійної культури знаходить свій вираз у таких напрямках роботи, як: а) підбір і підготовка кадрів; б) підготовка й популяризація партійних програм; в) підготовка і прийняття загальнодержавних програм реформування і розвитку країни (моделі переходу до демократії); г) підготовка і прийняття пакетів нормативно-правових актів, необхідних для правового унормування основних положень вищевказаних програмних документів, а також визначення кола органів державної влади та місцевого самоврядування, відповідальних за їх реалізацію; д) контроль за діяльністю уряду та інших органів державної влади; є) встановлення зв'язків і спільні дії з інституціями громадянського суспільства, тощо; по-четверте, високий рівень партійної культури у «вузькому» розумінні великою мірою залежить від ступеню зрілості громадянського суспільства, здатного не лише народити в своїх надрах політичні партії відповідного рівня й довірити на парламентських виборах кращим з них сформувати парламентську більшість, яка, в свою чергу – підконтрольний і підзвітний Українському парламенту Уряд, але й контролювати їх, вимагаючи політичної відповідальності у випадку невиконання ними своїх партійних програм або передвиборчих обіцянок. Зрілість громадянського суспільства і, відповідно, політичних партій знаходиться у прямій взаємозалежності з: а) потребою підприємницького середовища у свободі та його здатності боротися за неї, що є однією з найважливіших передумов формування громадянського суспільства та обмеження проявів «олігархічної демократії»; б) корпоративною соціальною відповідальністю бізнесу;

5) дослідження лише двох напрямів роботи політичних партій та їх фракцій в Українському парламенті, спрямованих на підбір і підготовку кадрів, у тому числі для роботи в Уряді, а також складання та втілення в життя своїх партійних програм на прикладі політичної боротьби навколо прийняття Закону про Державний бюджет України на 2016 рік показало, що рівень партійної культури у «вузькому» розумінні знаходиться лише на стадії свого формування відповідно рівню розвитку громадянського суспільства та його системної складової частини – підприємницького середовища;

6) загальна та партійно-політична соціальність є результатом як активної, так і пасивної соціалізації;

7) вивчення стану партійної (електоральної) культури у «широкому» розумінні проводилося за допомогою кількісного дослідження з використанням соціологічного методу. Воно показало, що: а) переважна більшість опитаних є об'єктом пасивної партійної соціалізації; б) лише кожен четвертий є суб'єктом активної партійної соціалізації; в) серед опитаних ще зустрічаються елементи психології патерналізму. Так, кожен другий з них впевнений, що невіршеність проблем людини, суспільства і держави значною мірою залежить, перш за все, від діяльності провладних депутатських фракцій Українського парламенту та Уряду; г) лише трохи більше кожного третього респондента вважають, що відповідна діяльність провладних депутатських фракцій Українського парламенту та Уряду, значною

мірою залежить і від відповідального вибору кожного громадянина під час виборів народних депутатів України. Це свідчить про те, що суспільство поки що знаходиться на початку шляху формування «органічної демократії»;

8) громадянське суспільство знаходиться на початковому етапі свого розвитку, що відповідним чином впливає на розвиток політичних партій і партійної культури, як у «вузькому», так і «широкому» розумінні. Про це свідчить те, що: а) приблизно кожен п'ятнадцятий з опитаних вважає необхідним задіяти механізми громадянського суспільства з метою вимоги від провладних фракцій парламенту та Уряду проводити політику в інтересах людини, суспільства, держави; б) орієнтовно, кожен сороковий респондент вважає можливим задіяти громадянське суспільство для контролю за провладними фракціями парламенту та Уряду, використовуючи спільні дії його інституцій з опозиційними парламентськими силами; в) більше, ніж кожен третій готовий безкоштовно взяти участь у легальних протестних акціях, організованих політичними партіями, у випадку порушення їхніх прав, свобод та законних інтересів органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами; г) більше, ніж кожен четвертий готовий брати участь у таких акціях у випадку порушення прав, свобод та законних інтересів зовсім незнайомих людей;

#### **Рекомендації:**

1) у сучасних умовах пошуку оптимальної моделі демократичного транзиту в Україні, що надто затягнувся, все більшу роль, як уявляється, має відігравати взаємоз'язок науковців і політиків – представників політичних партій з підприємцями, профспілками, іншими громадськими організаціями. Від цього певною мірою будуть залежати основні напрями розвитку партійної культури й культури демократії взагалі, системною складовою частиною якої є раціоналізм;

2) філософи, конституціоналісти, політологи, соціологи, економісти, історики та інші у тісному співробітництві з політиками на основі наукових досліджень могли б підготувати відповідні рекомендації щодо підвищення рівня партійно-політичної і парламентської культури функціонування політичних партій, депутатських фракцій, у тому числі опозиційних, взаємовідносин парламенту з урядом, тощо, виходячи з особливостей соціокультурного розвитку України;

3) розвиток загальної, партійно-політичної, правової культури, як і культури демократії взагалі, є дуже актуальним на сучасному етапі особливо серед молоді. Варто було б запровадити на TV і радіо передачі (одночасно розміщувати партійно-політичні матеріали в інтернет-ресурсах, у яких молодь в основному шукає подібну інформацію), в яких вчені, члени різних політичних партій, народні депутати, тощо доносили б глядачам різні точки зору щодо функціонування політико-правового механізму взаємовідносин громадянина і суспільства з однієї сторони та держави – з іншої, роль політичних партій у ньому (конституційно-правові і політико-правові основи взаємовідносин громадянина, громадянського суспільства, політичних партій, Парламенту,

Президента, Уряду, тощо), допомагаючи, таким чином, громадянам активно політично соціалізуватися. Це буде, безумовно, сприяти збільшенню критичної маси громадянського суспільства, активності громадян. Пасивність і відсторонення від громадсько-політичного життя є однією з найважливіших передумов виникнення й існування «олігархічної демократії».

#### **ПРИМІТКИ**

1. Нобелівський лауреат з хімії І. Пригожин під час Нобелівського банкету 10.12.1977 р. наголосив, що наука на благо людства можлива лише за умови, якщо науковий підхід має глибоке коріння в культурі в цілому [115].

2. Тією чи іншою мірою цих питань торкалися автори, чії роботи були присвячені більш широким проблемам становлення і розвитку політичних партій як в інших державах, так і в Україні. Серед них Дюверже М. [25], Зульцбах В. [31], Кафарський В.І. [35], Лук'янов Д.В. [50], Мейтус В.В., Мейтус В.Ю., [52], Острогорський М.Я. [63], Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р. [58], Примуш М.В. [76] та багато інших.

3. Проблема формування електоральної культури населення була присвячена також наукова конференція «XVII Харківські політологічні читання», яка проходила в 2005 р. [77]. Вони ставали предметом дослідження монографій В. Чигрінова та І. Поліщука [70], Ю, Шведа [100] та інших.

4. Як уявляється, це особливо актуально, незважаючи на дволі суперечливі позиції, для постмодерністського світосприйняття, в якому, на думку американської дослідниці Ангели МакРобі [Angela McRobbie] культура є домінуючою в поведінці людини [127, р. 3].

5. Мається на увазі готовність допомогти тим, хто, в силу різних причин, потребує підтримки. 32-річний професор психології бізнес-школи Wharton університету в Пенсильванії (США) Адам Грант (Adam Grant) видав книжку «Брати і давати, щоб бути успішним для блага всіх», яка стала користуватися популярністю серед молодих вчених Силіконової долини (Каліфорнія), що перетворилася в інноваційний центр світу [154]. А урологічне відділення Віденського медичного університету в соціальних мережах започаткувало блог з девізом «Допомога іншим робить людей щасливими» [138].

6. Більш детально про соціалізацію буде йтися.

7. Партійна культура, на думку автора, виражає, перше, рівень і характер реалізації політичними партіями своїх програм та передвиборчих обіцянок через механізми парламенту та взаємовідносин з Урядом, який сформований парламентською більшістю та підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України, в інтересах людини, суспільства і держави; по-друге, якість і рівень загальної і партійно-політичної соціальності громадянина (один з найбагатших людей Австрії, підприємець, активний учасник руху Корпоративної соціальної відповідальності бізнесу М. Шлаф (Martin Schlaff) зазначав, що людина, яка в політиці прагне модернізувати свою країну, стає «політичною людиною» [164], котра може: а) здійснити своє право бути обраним у вищий представницький орган країни і у складі депутатської фракції реалізувати себе в політиці відповідно до програми своєї партії, парламентської більшості або меншості, присяги народного депутата, стаючи представником національної політичної еліти; б) реалізувати своє право на основі продуманого і відповідального рішення обрати представника тієї чи іншої політичної партії і, тим самим розділити відповідальність за її політику у складі парламенту чи уряду, яка знаходить свій вираз у рівні задоволення потреб і законних інтересів громадянина, суспільства і держави.

8. Автор пропонує називати так складову частину електоральної культури, за якої її носії – виборці, відповідно



Конституції та законів України, обирають політичні партії або їх представників. Про це буде йтися.

9. Директор Агенства Стратегічних Досліджень Д. Панько вважає, що легітимність державної влади забезпечується не лише безперечним дотриманням правових норм у процесі її формування, але й впевненістю суспільства у тому, що саме ця влада є носієм цінностей, що поділяється ним. Таким чином створюється відносно тимчасова єдність суспільства і держави. Провідну роль у цьому відіграють політичні партії [65].

10. Більш детально це питання, а також деякі інші особливості формування громадянського суспільства в Україні розглянуті нижче.

11. Разом з тим, Лешек Бальцеревич наголошував, що скорочення ролі держави і надання людям, які мають співробітництво в межах вільного ринку і громадянського суспільства якомога більшої кількості економічних свобод, має відбуватися паралельно з формуванням правової держави [34].

12. Разом з тим, порівняння партійної і корпоративної культури на сутнісному рівні, як уявляється, не витримує критики. Це пояснюється тим, що перша, на відміну від другої, є, умовно кажучи, дворівневою. На першому рівні політичні партії і корпорації ведуть боротьбу за результат: одні – за голоси виборців, інші – за прибуток. Другий рівень принципово відрізняє політичні партії, що перемогли на виборах, від корпорацій і, відповідно, партійну культуру від корпоративної. Політичні партії, реалізуючи свою природу, через відповідні органи державної влади і місцевого самоврядування матеріалізують передвиборчі обіцянки, за які вони отримали голоси виборців, у політиці, що відповідає потребам та законним інтересам громадян та суспільства. Розвиток корпоративної соціальної відповідальності бізнесу в Україні створює умови для переходу корпоративної культури на інший, більш високий рівень, але співставити їх все одно неможливо з-за принципової різниці у соціальній і політико-правовій природі. Разом з тим, не можна не зауважити, що розвиток корпоративної культури відіграв важливу роль в удосконаленні політичної і партійної, про що йшлося вище.

13. На думку відомого американського фахівця з політичної філософії Джона Дьюї (John Dewey), творчість якого проаналізована Скоттом Лондоном (Scott London), така система взаємовідносин між суспільством, бізнесом і державою отримала назву «органічної» демократії, яка притаманна в основному країнам Західної Європи і США [122]. Автор згадував вище цю систему стосовно ролі культури у розвитку демократії.

14. Управлінці, які у своїй більшості потрапили у владу першим каналом, внаслідок недостатньої розвиненості громадянського суспільства і, відповідно політичних партій, по-перше, намагалися перетворити останні у структури, якими можна було б керувати відповідно їхнім інтересам (або тих осіб, чи груп, інтереси яких вони виражають), а не інтересам суспільства і, по-друге, в силу своєї природи вони не змогли сприймати демократичні методи управління. Аналізуючи проблеми партійного будівництва у жовтні 2014 року напередодні парламентських виборів, в очікуванні приходу у ВРУ партій, яких не було у попередніх скликаннях Українського парламенту і, яким треба було будувати партії з коліс, Голова Асоціації політичних наук України Д. Сінченко писав, що партійні органи формуються «зверху-вниз»: керівники осередків вищого рівня призначають лояльних до себе працівників нижчого рівня, членів правління, тощо. Для цього, продовжував він, проводяться фіктивні конференції, на яких збирають випадкових «делегатів», не особливо заморочуючись над дотриманням статутних процедур...[84].

15. Керівник Національного агентства України з питань державної служби К. Ващенко писав з цього приводу, що керівники часто, може, й хотіли б омолодити колектив, але нема чим заохотити нових працівників [15].

16. Київський історик, культуролог і один з учасників ініціативної групи «Першого грудня» В. Скуратівський у грудні 2013 року зазначав, що українська буржуазія, її верхівка стала одним з головних факторів витворення в Україні державної диктатури [30]. Але й майже через два роки, на переконання представників вітчизняного бізнесу, про що свідчать результати соціологічного опитування, проведеного «Transparency International Україна», тиск контролюючих органів державної влади не зменшився [93].

17. Політико-правовим змінам в країнах Західної Європи з органічним розвитком демократії передувало формування у надрах феодалізму соціальної верстви молодобуржуазії (основної складової частини майбутнього громадянського суспільства), яка прагнула прийняття Конституції з закріпленням у них таких принципів конституційного ладу, як права людини, рівність всіх перед законом, народовладдя, верховенство права, та інші. Тому створення парламентів, формування політичних партій, прийняття таких конституцій, тощо були наслідком боротьби, перш за все, молодобуржуазії за реалізацію своєї соціально-економічної і політико-правової природи. Ця природа передбачала також контроль в системі громадянського суспільства, разом з опозиційними партіями, за діяльністю органів державної влади. Більш докладно мова про це йшла вище. Різні аспекти даної проблеми розглядалися і в інших роботах автора [44, 48, 49]. Деякі дослідники поділяють процес формування підприємницької верстви в окремих країнах Західної Європи на два етапи (хвилі): дореволюційний і постреволюційний (з середини XIX ст.). До першого з них вони відносять згадувану вище молодобуржуазію – носія протестантської трудової етики [16, 133], тобто внутрішнього регулятора, серцевини мотиваційного механізму. Нагородою в їх боротьбі за звільнення від грубого патерналізму (феодалізму) в суспільстві, де панують цінності протестантської трудової етики, була свобода людини, однією з найважливіших складових якої був труд, спрямований на самореалізацію особи й допомогу тим елементам громади, які її потребували [148, 153]. До другого – «нових» підприємців, які сприймали лише зовнішній вплив (закон), не визнаючи деяких конституційних цінностей, серед яких була рівність [117]. Боротьба між політичними силами (як правило, центристськими), що представляли, як інтереси цих двох «хвиль», так й інтереси найманих робітників, була і є умовою формування та узгодження суспільних, соціально-економічних і політико-правових інтересів і цінностей (серед них – свобода, права людини, перетворення права і закону у внутрішній мотиватор активної частини суспільства, тощо), що знаходять своє закріплення в Основних законах, а також – свій вираз в якісно новому соціально-економічному феномені, про який йшлося вище, – Корпоративній соціальній відповідальності бізнесу. З однієї сторони, вона свідчить про панування у суспільстві цінностей, носієм яких були підприємці «першої хвилі», а з іншої, – про суттєво новий рівень взаємовідносин між суспільством, бізнесом (елементами громадянського суспільства) і державою [132], за якого остання має поступово перетворитися в інструмент реалізації суспільства [152, 155, 158]. Україна ж знаходиться на початковому етапі демократичного транзиту, який характеризується значним випередженням демократичних зрушень у політико-правовій сфері на явищному рівні (без наявності тісних взаємозв'язків між бізнесом і владою та розвиток «олігархічної демократії» [124, р. 13-50], що мав стати важливою передумовою демократичних соціально-економічних трансформацій. Як зазначає В.А. Моргун, це характерно для громадянського суспільства сенсорно-колективістського («просоціалістичного», «східного») типу, а не раціонально-індивідуалістського («прокапіталістичного», «західного»), яке малось на увазі

розбудувати в Україні [54]. Подолання існуючих перешкод, як уявляється, на сьогоднішній день вже неможливе за рахунок прискорення із застосуванням адміністративно-командних методів (на думку автора, час і можливості було втрачено у другій половині 60-х, наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. з об'єктивних і суб'єктивних причин), що є доволі спокусливим в умовах певної радикалізації суспільного життя [10]. Лише – шляхом акумуляції критичної маси громадянського суспільства, яке в процесі свого розвитку і боротьби проти олігархів відповідно до принципів і норм Конституції та Законів України буде народжувати як політичні партії, незалежні від них, так і відповідні кадри політичних керівників. Виступаючи на 25-ому Економічному форумі, що відбувся 8-10 вересня 2015 року у польському місті Криниця-Здруй, Лешек Бальцерович наголосив на тому, що для Польщі першочерговим завданням є економічне зростання шляхом поглиблення реформ у соціально-економічній сфері, що є умовою розвитку демократії. Вирішення цієї задачі, продовжував він, неможливе без добору політичних кадрів на основі конкуренції [121].

18. Результати дослідження 200 програм політичних партій країн ЄС, що брали участь у виборах в Європейській парламент в 2010-2015 роках побачать світ в 2016 році [112].

19. Грекам тричі в 2015 році (25 січня і 20 вересня відбулися, відповідно, чергові і позачергові парламентські вибори, а 5 липня – референдум, на який було винесено питання щодо ставлення до вимог кредиторів) довелося відвідати виборчі дільниці.

20. Передвиборча програма партії «Сиріза» серед фінансових ресурсів, необхідних для реалізації амбітних соціально-економічних задач, передбачала стягнення з ФРН репарацій у сумі близько 150 млрд євро за шкоду, яку нанесли нацисти Греції у роки Другої Світової війни [111].

21. У постмайданний період були досягнуті доволі істотні успіхи у розвитку громадських організацій та волонтерського руху. Дослідження, що було проведено «GFK Ukraine» на замовлення ООН, показало, що волонтерський рух, по-перше, особливо розповсюджений серед молоді з вищою освітою (26% молодих людей беруть участь у волонтерстві (порівняно з 13% від всього населення [55], більша половина з них (53%) має вищу освіту); по-друге, 43% волонтерів є представниками середнього класу; по-третє, 62% населення України визнають роль волонтерського руху у політичних змінах [18]. Приведені результати свідчать, що за час після Євромайдану у справі розвитку громадянського суспільства зійшла якісна прорість, яка з часом має дати стиглі плоди. Разом з тим, істотні зрушення у підвищенні громадянської активності українців поки що (за результатами дослідження Соціологічної служби Центру Разумкова, яке було проведено 6-12.11.2015 р. у всіх регіонах України, за винятком окупованих територій, в ході якого було опитано 2008 респондентів) істотно не змінили взаємовідносини між громадянами (у даному випадку – підприємцями) і державою. На питання «Чи відчуваєте Ви себе захищеним від: 1) дій української влади; 2) спроб відчуження Вашої власності» негативно відповіли відповідно 74,4% і 63,7% [97].

22. Тією чи іншою мірою майже всі ці п'ять кроків знайшли своє відображення в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України на 2015 р. [78], яку було затверджено на сесії Верховної Ради України 11.12.14 р. 269 голосами (проти – 28). Разом з тим, голова фракції БПП Ю.Луценко зазначив, що Програма діяльності Кабінету не відображає прагнення коаліції отримати план діяльності з виконання коаліційної угоди [79]. Реагуючи на це, Прем'єр-міністр А. Яценюк в своєму заключному слові заявив, що він підтримує пропозицію коаліції про те, щоб коаліційна угода стала невід'ємною складовою програми діяльності Кабінету [80]. Таким чином народні депутати – члени коаліції, розділили з Урядом відповідальність за виконання затвердженої ними Програми діяльності Уряду.

23. Лише за період 2000-2013 рр. Верховна Рада України прийняла 21 нормативно-правовий акт, присвячений заохоченню і розвитку малого і середнього бізнесу в Україні. Серед них Закони України «Про національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» (21.12.2000, №2151-III), «Про розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва в Україні» (22.03.12, №4618-VI) та інші [81]. Разом з тим, польський політик, депутат Європарламенту, член «Групи друзів України» Михал Боні говорив в жовтні 2015 року, що український бізнес чекає стабільних і зрозумілих законів. У змаганні технологій і законів, підкреслив він, завжди перемагають перші. Вони розвиваються швидше і тому закони мають бути більш м'якими [11].

24. За результатами досліджень, проведених Центром громадської перспективи на запит Центру міжнародного приватного підприємництва (CIPE), що виконує проєкт «Впевнений бізнес – заможна громада» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) було підготовлено звіт щодо стану і потреб малого і середнього підприємництва в Україні за 2015 р. В ньому були зазначені проблеми його розвитку (розташовані за важливістю для підприємницького середовища): 1) існування корупційної практики при взаємовідносинах з публічними органами влади різних рівнів; 2) обмеження доступу до кредитних та інших фінансових ресурсів; 3) неможливість здійснювати господарчу діяльність повністю прозоро та легально; 4) надмірний податковий тиск (у т.ч. адміністративний тиск з боку податкових органів) та ін. [82, с. 7-8].

25. Це стало однією з найважливіших причин того, що рівень тінізації економіки у першому кварталі 2015 року досягнув 47% [14], а за підрахунками парламентарів фракції «Самопоміч» (до кінця 2015 р.) - 67% [95].

26. Досвід Ізраїлю, який майже постійно знаходиться в умовах зовнішньої небезпеки і війн, свідчить про протилежне. З 2011 року економічна свобода зросла на 2 пункти. Вдалося сформувати сучасну ринкову економіку з високим ступенем гарантування права власності, відносно низьким рівнем корупції і розробкою та виробництвом продукції високих технологій, що забезпечило надходження іноземних інвестицій [116].

27. Державний бюджет, окрім економічного, матеріального, правового, тощо, в демократичних країнах має і політичне значення. Важко не погодитися з О.М. Бандуркою і О.П. Гетьманцем, які стверджують, що питання формування та розпорядження бюджетними коштами завжди були самими гострими питаннями політичних програм будь-якої партії в будь-який період [6, с. 9]. Тому процес обговорення і прийняття в парламенті головного кошторису країни є одним з найважливіших свідчень рівня партійної культури парламентських фракцій. У зв'язку з цим, автор спробував показати рівень партійної культури двох обраних напрямків партійної роботи, досліджуючи партійну боротьбу навколо прийняття у Верховній Раді України Державного бюджету на 2016 р.

28. Певну роль у бюджетному процесі відіграли США і, саме, віце-президент цієї країни Дж. Байден, О. Ростовський й О. Панченко, пишуть, що його приїзд сприяв тому, що новостворена коаліція прийняла бюджет, який, з метою скорочення бюджетного дефіциту, містив немало антисоціальних положень, що було умовою отримання фінансової допомоги від МВФ [83].

29. У висновку зазначається, що на економічну динаміку у вказаний період, окрім військових дій на Сході України та деяких інших чинників, вплинуло падіння платоспроможності внутрішнього ринку [98], що напряму впливає на розвиток підприємницького середовища.

30. Найвищу оцінку – 4 бали з 10 можливих отримала популяризація України в світі, 2,95 – реформа системи національної безпеки й оборони, оновлення влади й лобістської – 2,9 [94].

31. Фракція «Самопоміч» з метою зменшення податкового тиску на підприємців та лібералізації економіки

запропонували кардинально скоротити чисельність ДФС, ліквідувати податкову інспекцію та міліцію. Натомість обслуговувати платників податків мають 26 облуправлінь ДФС, і будь-яка звітність має подаватися платниками податків лише в електронній формі. Парламентарі також виступили з пропозицією деякі податки ліквідувати, а деякі – скоротити [95]. А фракція ВО «Батьківщина» заявила, що новий бюджет та податковий кодекс вона не підтримає. Член фракції О. Кужель пояснила, що 7 грудня Уряд вніс 8 законопроектів, які не те, щоб розібрати, їх треба прочитати, а на них вже побудований бюджет. Перше, в доходній частині немає найголовнішого – не визначені правила гри для найбагатших... А потім ми здивовані, продовжувала депутат, що у нас 150 млрд. долл. щороку уходить за кордон [41]. Голова фракції Радикальної партії О. Ляшко заявив, що той варіант Податкового кодексу, який затвердив уряд, категорично протирічить інтересам українців та наносить шкоду економіці. Кабмін пропонує лишити податки на депозити, на пенсії для працюючих пенсіонерів, підвищити податок на фонд зарплат та ще низку драконівських податків. Це – тупиковий шлях... Таким чином, вважає лідер радикалів, влада ще більше зажене бізнес в тінь та відлякає інвесторів [51]. Опозиційний блок, як наголосив нардеп-опозиціонер М. Папіс, не підтримає цей антисоціальний урядовий бюджет. Це було б нечесно і несправедливо по відношенню до наших виборців. Ми вимагаємо від Кабміну, продовжував він, терміново переглянути соціальні показники на 2016 р. і заложити в бюджет індексацію, що зможе покрити реальну інфляцію, яка, з урахуванням минулого року, складає 77% [53].

32. Він отримав підтримку фракції БПП. Її лідер Ю. Луценко вважав найкращим виходом компроміс між варіантами податкової реформи уряду (4 податки по 20%) та парламентського комітету з питань податкової та митної політики (4 податки по 10%). Ми можемо запропонувати українському бізнесу, зазначив парламентар, наприклад, два – по 20%, два – 17%, але відразу передбачити, що у наступному році податки будуть знижені, наприклад, два – по 20%, два – по 15%, а ще в наступному: два – по 20% і два – по 10% [24]. Доволі показовою, відносно цього, є точка зору економічного експерта, викладача КМBS О. Герашенка, який вважає, що до складу авторського колективу «проекту Южаніної» входили представники громадянського суспільства, яких, як і представників малого і середнього бізнесу, до знаходження компромісу не запрошували. Скоріше мова йде, продовжував експерт, про компроміс між президентом і прем'єром, про що й треба говорити [19]. Але все розставила на свої місця заява авторського колективу законопроекту №3357 (Н. Южаніної), в якому зазначено, що переговори між нашою авторською групою і розробниками реформи «від Мінфіну» не було. Спроби налагодити конструктивний діалог з Мінфіном залишилися без результату [56].

33. Міністр фінансів Н. Ярецько ще в середині жовтня 2015 р. говорила, що Україні пора перестати вигадувати якусь «свою» податкову реформу, а починати робити те, що пропонує МВФ. Одна з найважливіших його вимог до податкової реформи, продовжувала міністр, – скорочення дефіциту держбюджету на 2016 р. з 4,1% до 3,7%. На ньому зав'язаний третій транш МВФ у розмірі 1,7 млрд. долл. [103]. Віце-президент США Дж. Байден під час свого виступу у Верховній Раді України 8 грудня 2015 р. наголосив, що Україна повинна мати такий бюджет, який буде співпадати з вашими зобов'язаннями перед МВФ [4].

34. Не проголосували фракції ВО «Батьківщина», «Опозиційного блоку», а фракція «Самопоміч» віддала лише один голос. Пояснюючи позицію своїх однопартиївців, Ю. Тимошенко зазначила, що усі клани в кулуарах, в тіньовому режимі домовилися, а точніше – змовилися, про продовження існування тіньової системи відшкодування ПДВ, а це найбільша корупція в бюджеті [102]. Доволі цікавою є позиція фракції «Самопоміч», яку висловив її лідер О. Березюк, виходячи з його, як він висловився, досвіду формування відносин. На думку народного

депутата, в парламенті є декілька десятків людей, які розуміють, що таке публічна політика та публічна влада, Але їх дуже мало – 60-80. Інші – дуже залежні люди. Цей парламент залежить від олігархічних кланів – від замовників, а не власників. Замовників політики на користь олігархічного бізнесу. І ця більшість вчора проголосувала за залежний бюджет. Залежність – дуже важка річ. Вона не проходить, вона може бути компенсована, може завжди повертатися. Наша мета потроху розвивати державу, щоб у наступних парламентах було все менше людей, які є залежними... [8]. Не зважаючи на жорстку критику законопроекту, 16 нардепів фракції Радикальної партії України, підтримали кошторис. О. Ляшко пояснив це тим, що МВФ, Світовий банк, країни Великої сімки – усі ті, хто нас сьогодні підтримує! – попередили, що у випадку неприйняття бюджету повністю припинять кредитування України. Кожен може передбачити наслідки такого рішення для України, зважаючи на її повну, на жаль, залежність від зовнішніх кредиторів... Соціально-економічний хаос і політичні потрясіння [61].

35. Виходячи зі ст.ст. 5, 6, 8, 38, 75, 92, 96 Конституції України господарем Державного бюджету, по суті, є Український народ, як носій суверенітету і єдине джерело влади. Автори Науково-практичного коментаря Конституції України зазначають, що бюджет стає таким (власністю народу) тільки після затвердження його представницьким органом влади [39]. Лідер парламентської фракції «Самопоміч» О. Березюк 25 грудня пропонував парламентарям інших фракцій ще раз порадити бюджет і повернутися до нього 28 чи 29 грудня, щоб не було соромно перед його власником, тобто українським народом [8].

36. В Антикризисній раді громадських організацій України та УСПП дотримуються думки про те, що програма дій на державному рівні має корелюватися із держбюджетом, відповідними етапами системних комплексних реформ. Зазначається також, що відсутність чіткої програми дій уряду з соціально-економічного розвитку та стабілізації економічної ситуації є однією з вагомих причин економічної кризи, що може бути пролонгована й надалі. По суті декларацією намірів була програма КМУ на 2015 рік; саме таким чином виглядають плани уряду щодо дій в 2016 р... План дій вищого виконавчого органу влади має ставити завдання подолання кризових явищ, поліпшення макроекономічних показників, повернення з вектору падіння на вектор зростання, зміцнення внутрішнього ринку, зростання ВВП, робочих місць, посилення конкурентоспроможності держави [9].

37. За результатами дослідження швейцарського банку «Credit Suisse» Україна наприкінці 2015 року очолила рейтинг найбільш розвинених країн Європи [91]. Відність з найсуттєвіших перешкод у розвитку малого і середнього бізнесу, реалізації політичними партіями своєї політико-правової культури, демократичного поступу взагалі. Батько Сингапурського «економічного чудра» Лі Куан Ю свого часу говорив, що до того, як суспільство зможе успішно використовувати демократичну політичну систему, народ має досягнути високого рівня освіченості та економічного розвитку, створити значний середній клас, а життя людей повинно перестати бути боротьбою за виживання [29].

38. Лідер Радикальної партії О. Ляшко доволі критично ставиться до КМУ. Перебуваючи на харківському заводі «Турбоатом», він наголошував, що нинішня влада, на жаль, не має промислової політики. Вся її економічна політика, продовжував О. Ляшко, зводиться до одного – продати за копійки державну власність [60].

39. Реальна багатопартійність (як одна з найважливіших ознак розвинутого громадянського суспільства [159]) є однією з найважливіших заporук реалізації таких принципів конституційного ладу, як – свободи, верховенства права, поділу влад, народовладдя, рівності всіх перед законом, тощо, а також – упередження від узурпації влади.

40. Вище зазначалося, що автор пропонує називати так складову частину електоральної культури, за якої її носії



– виборці, відповідно Конституції і законів України, обирають політичні партії або їх представників.

41. За такої побудови соціальної системи рівень розвитку суспільства (у тому числі, його загальної культури, а також всіх її видів, у нашому випадку – партійної) гіпотетично відносно обумовлює рівень розвитку політичних партій (хоча, не можна не зауважити, що відповідно, знову ж таки, до гіпотези дослідження, членами, активістами і, особливо керівниками політичних партій, стають найкращі представники суспільства – утворюючи, таким чином, його політичну еліту, тобто такий прошарок суспільства, який в умовах соціальної модернізації або трансформації користується його довірою у зв'язку з тим, що є професійно підготовленим і виражає інтереси суспільства [129]. Ті політичні партії, які, спираючись на підтримку суспільства, перемогли на виборах, формують в парламенті більшість, яка в свою чергу – підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України уряд. У складі вищого представницького органу, разом з опозицією, вони відіграють головну роль в реалізації представницької функції парламенту через законодавчу, установчу, контрольну та бюджетну функції в інтересах людини, суспільства, держави (Виходячи з існуючої конституційної моделі Українського парламентаризму, програма уряду не може не відповідати Коаліційній угоді тих парламентських фракцій, які сформували уряд. Інакше, політичні партії, які отримали підтримку суспільства на виборах і сформували парламентські фракції можуть втратити його довіру (залежно від зрілості суспільства, тобто розвитку партійної культури в «широкому розумінні»), як одну з найважливіших складових соціального капіталу (довіра передбачає відповідальність тих, кому довіряють. Це стосується й органів публічної влади. Причому така відповідальність розглядається не лише в соціально-політичному, а й в моральному аспектах [143, s. 32-33, 34]. Останній – доволі важливий в «широкому розумінні» партійної культури. Німецька газета «Швабські відомості» («Schwäbische Post») ще в 2006 р. помістила на своїх шпальтах лист читача (без прізвища), який не втратив своєї актуальності і донині. Читач писав, що політика без совісті і моралі є ганебною, вона не приносить жодної користі, а інтереси людей піднімає інтересами партій [160]. Таким чином, між парламентом і урядом, з однієї сторони, й суспільством – з іншої, має існувати опосередкований взаємозв'язок (його зміст закріплено, перш за все, в Конституції України, як у суспільному договорі), функціональність якого забезпечується політичними партіями – переможцями виборчих перегонів. В якості контролера такої функціональності для більшості виборців (в суспільстві завжди існує стійкий фрагмент виборців, який буде підтримувати на виборах «свою» партію, незалежно від ставлення до неї іншої частини суспільства. Так в США більш ніж 48% виборців незмінно голосують за демократів та республіканців [136], а в Німеччині – майже 40% виборців є постійними симпатиками ХДС [151], що є однією з ознак розвиненого громадянського суспільства і, відповідно, багатопартійності), як було сказано вище, мають виступати як громадянське суспільство, так й опозиційні парламентські партії.

42. Як зазначалося вище проблеми партійної культури в «широкому» розумінні, як складової частини електоральної культури, ставали предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених. Поважаючи їх наукові позиції, автор вважає можливим розглянути партійну культуру в «широкому» розумінні під де-що іншим кутом зору, виходячи з положення гіпотези дослідження про те, що між партійною культурою у «вузькому» і «широкому» розумінні існує відносний взаємозв'язок, який, в свою чергу, є системною складовою частиною, по-перше, культури громадянського суспільства і, по-друге, - парламентаризму. Виступаючи на мітингу Асоціації католиків-чоловіків Німеччини у місті Бамберг 20.07.1952 р. канцлер К. Аденауер (Konrad Adenauer) говорив, що парламентська демократія передбачає відповідальність за

все, що відбувається в державі не лише парламенту, муніципальних утворень, але й кожного громадянина [137].

43. Професори Вольф-Дітер Шольц та Марк Ейлер (Wolf-Dieter Scholz, Mark Euler), розвиваючи вчення про соціалізацію Еміля Дюркгейма, розуміють її як процес формування особи у взаємній залежності та соціальній обумовленості з соціальним та фізичним середовищем. Соціалізація включає людину в суспільство, вона, продовжували вони, неможлива без суспільства, яке таж перебуває в процесі постійної соціалізації, у тому числі, за допомогою єднання поколінь, через яке зберігається соціальна пам'ять і соціальна спадщина [165].

44. Особливо це стосується телебачення та інших ЗМІ, які на початку шляху до демократії певною мірою знаходяться під контролем державної влади або олігархату. Вільні ЗМІ, які характерні для розвинених демократичних суспільств, на переконання німецьких журналістів У. Бранала і П. Донгеса (Udo Branahl, Patrick Donges) є «сторожовими псами» демократії [142]. А дослідниця Ф. Турм (Frida Thurm (ФРН) підкреслювала, що на ЗМІ в демократичному суспільстві, разом з викриттям невідповідного адміністрування, покладена важлива функція формування громадської думки. Це пояснюється тим, продовжувала вона, що політика для більшості виборців бачиться так, як це подається тими чи іншими ЗМІ [169]. Тому доволі зрозумілим було обговорення питання про доступ громадськості до інформації, що подається різними ЗМІ, яке піднімалося на засіданні Комісії щодо ролі радіо і TV в політичному житті демократичних країн 17-18.11.15 р. у Відні (Австрія) за участі представників 20 країн світу (Комісія була створена колишнім президентом США Дж. Картером у 1990 р. для сприяння підвищенню ролі вільних ЗМІ в демократичному суспільстві [141]. Питання про вільні ЗМІ, у тому числі – TV, доволі актуальне для України тому, що, по-перше, ЗМІ можуть бути вільними за умови, якщо це потрібно громадянському суспільству або, як мінімум, його активній частині, існування якої неможливе без них; по-друге, свобода ЗМІ величезною мірою залежить від джерел їх фінансування, що, в свою чергу, витікає як з соціально-економічної природи підприємництва (про що говорилося вище), яке є активною складовою частиною громадянського суспільства, так і – політики держави щодо ЗМІ, яка, за словами австрійського дослідника і журналіста К. Дуарте (Karim Duarte) обумовлюється знову ж таки розвиненістю громадянського суспільства [149].

45. Разом з тим, вчені вважають, що це багато в чому залежить від активності та усвідомленості самої людини, здатності критично сприймати інформацію, яка, в свою чергу, є плодом її соціалізації [168].

46. Професор філософії освіти Кельнського університету (ФРН) М. Бурхардт (Matthias Burchardt) підкреслював, що в процесі соціалізації найголовнішим є виховання активності й наполегливості, прагнення самостійно вирішувати проблеми, що постають у житті. Інакше походження і гроші батьків будуть вирішувати питання майбутнього молоді людини, яка в такому разі не готова до самостійного життя і самостійного, усвідомленого прийняття рішень [144].

47. Професор Франкфуртського університету М. Зеел (Martin Seel) писав, що у певній частині людей проявляється прага новизни. Вони не можуть миритися з досягнутим рівнем знань, мобілізуючись для пошуку нового. А американський нейрофізіолог І. Бідерман (Irving Bidermann) пояснив механізм такого прагнення: в процесі пізнання, тобто в результаті зусилля, мозок людини виділяє власні природні «опіати», мотивуючи її постійно шукати нові знання, отримуючи при цьому задоволення [163].

48. Головний економіст і керівник відділу корпоративних комунікацій HSH Nordbank в Гамбурзі Б.Блом (Bernhard Blohm) писав з цього приводу, що політика і бізнес в нашій соціальній системі вирішують різні задачі. Політика встановлює рамки, в яких ми можемо розвиватися. Індивідуальна свобода дозволяє кожній



людині, в економічних відносинах – підприємцю, зробити максимум для себе і для суспільства, в якому і для якого він працює [140]. Як уявляється, німецький економіст Б. Блом сповідує ідею і практику корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, тобто - 1-ої хвилі західноєвропейського підприємництва, що стала пануючою в країнах Західної Європи і США.

49. В гіпотезі до дослідження, виходячи з Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.04, автор вважав, що в умовах переходу до парламентсько-президентської республіки народження функціональних політичних партій – основних політико-правових суб'єктів формування Українського парламенту можливо лише розвиненим громадянським суспільством в опосередкованому взаємозв'язку з вищим представницьким органом країни. Виходячи з цього, у нас є підстави розглядати, умовно кажучи, три системно взаємопов'язані між собою елементи: громадянське суспільство, парламент і взаємозв'язок між ними. У зв'язку з цим, по-перше, наукова позиція професора Віденського університету К. Райтера (Karl Reitter) свідчить про те, що громадянське суспільство є простором свободи, яка знаходить свій вираз у тому, що є якомога більше приватного і – менше державного [162, s. 13, 18]. Зрозуміло, такий стан громадянського суспільства можливий внаслідок довготривалого розвитку з становленням демократичних традицій і демократичної культури (її зміст знайшов своє втілення в таких принципах конституційного ладу, як верховенство права, безумовне визнання прав людини, поділ влад, рівність всіх перед законом, політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності, тощо), завдяки визріванню і боротьбі підприємництва (младобуржуазії) першої хвилі за свої права, про що йшлося вище; по-друге, на переконання професора В. Ермолаєва, саме парламент виступає ведучим чинником демократичного державотворення, як орган народного представництва [26, с. 270]. Йому вторить згадуваний вище професор К. Райтер (Karl Reitter): саме парламентська демократія, наголошує він, використовуючи можливості конституції, вдихає життя в громадянське суспільство [162, s. 20]. Разом з тим, голова Європарламенту М. Шульц (Martin Schulz) підкреслював, що взаємодія між парламентом і громадянським суспільством є одним з найважливіших засобів розвитку демократії [166], а професор Білефельдського університету (ФРН) Г. Прантл (Heribert Prantl) писав, що громадянське суспільство відіграє важливу роль у злетах і падіннях партійної системи [161]; по-третє, взаємозв'язок між першим і другим елементами представленої системи здійснюють функціональні політичні партії, відповідно рівня розвитку громадянського суспільства, партійної і парламентської культури та процедур, закріплених в Конституції і законах, про що також говорилося вище. Приведена система є органічною складовою частиною демократичної системи, яка, на переконання німецького професора С. Шюттемейєр (Suzanne Schüttemeyer), яка була довгий час головою Європейської конфедерації асоціації політичних наук, може бути успішною і здатною до розвитку, якщо: 1) вона постійно вчиться, тобто підвищує рівень своєї демократичної культури; 2) всі її інституції здатні сприймати продуктивну й відкриту критику; 3) її принципи підтримуються громадянами [167]. Ще в 1997 р. автор пропонував, з метою підвищення рівня демократичної (у цьому випадку – партійної) культури суспільства, парламенту і політичних партій проводити перші декілька разів парламентські вибори через 2-3 роки [46, с. 19]. В рівній мірі це стосується партійної (електоральної) культури в «широкому розумінні».

50. Автор свідомо опускає в тексті цієї статті результати кількісних досліджень з використанням соціологічного методу, пов'язаних з віком та статтю респондентів з-за переважання порівняно невеликої частини тексту цифрами. Більш детальний їх аналіз буде проведено в наступних роботах.

51. Більшість питань анкети побудована так, що респондент мав змогу обрати декілька варіантів відповіді.

52. На жаль, практично відсутні телепередачі, в яких вчені-політологи та конституціоналісти, члени різних політичних партій, народні депутати, тощо доносили б глядачам різні точки зору щодо функціонування політико-правового механізму взаємовідносин громадянина і суспільства з однієї сторони та держави – з іншої, роль політичних партій у ньому (конституційно-правові і політико-правові основи взаємовідносин громадянина, громадянського суспільства, політичних партій, Парламенту, Президента, Уряду, тощо. Варіантів може бути безліч), допомагаючи, таким чином, громадянам активно політично соціалізуватися.

53. Консервації цих елементів певною мірою сприяє збільшення збіднілої частини населення, яка, на думку К. Коновалової, не може прожити лише на зарплату, сподіваючись на соціальну допомогу держави у вигляді субсидій [37].

54. Ще під час «Перебудови» завідувачий кафедрою нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ ім. В. Каразіна Г.М. Попов говорив, що однією з загроз, що нас підстерігають, є романтизація «Перебудови»: зміною форми, а зміст...? Нас чекає великий труд, продовжував він, і «кавалерійською атакою на капітал», як у 20-х роках минулого століття, не обійдемося [45, с. 56]. Однією з негативних форм романтизації партійного і державного будівництва є корупція. Її сутнісними причинами, крім іншого, є пережитки феодалізму і нерозвиненість буржуазних відносин, які полягають у тому, що багато з «столоначальників», розпочинаючи з найнижчого, привласнюють свій «стіл» у власних інтересах, не забуваючи тих, з чіх рук вони його отримали. Це стосується, в тому числі, і політичних партій, через які (про це говорилося вище) відбувається формування бюрократичного апарату. Згадуваний вище Д. Сінченко писав, що партійна корупція є значно більшою, ніж державна [84]. Антиподом романтизації є раціоналізм. М. Вебер в розділі 8 «Раціональне державне улаштування та сучасні політичні партії й парламенти» (розділ не є частиною його фундаментальної роботи «Економіка і суспільство», його зібрано і систематизовано з різних праць вченого [146] писав, що держава в смислі раціональної держави спостерігається лише на Заході, завдяки сучасному капіталізму [171]. А професор університетів Берліну, Зіген, Кіля, Тюбінгену Р. Фойгт (Rüdiger Voigt), який з 2007 р. знаходиться у відставці, але продовжує активно займатися науковою творчістю, писав, що серед п'яти характерних рис організації державного життя є раціоналізм [170].

55. Німецька дослідниця К. Цойг (Katrin Zeug) писала, що трансформація психологічних стереотипів (цінностей), які тією чи іншою мірою присутні в суспільстві, відбувається повільно, за допомогою взаємодії умовно зовнішнього впливу (найбільш активної частини суспільства – яка привносить у суспільство нові для нь демократичні цінності) і внутрішніх стимулів, результатом якої є позитивні зміни в житті спочатку активних його представників. Вона пояснює, що складність обумовлюється перебудовою, а, по суті, народженням якісно нового мотиваційного механізму [172]. А професор економіки О. Ісінг (Otmar Issing), президент Центру фінансових досліджень (CFS) Франкфуртського університету доповнив з цього приводу, що суспільство не можна створити прийняттям закону. Воно формується на основі тривалого культурного процесу [157]. Разом з тим, в розвинених демократичних країнах почали зустрічатися спроби різних експертних рад і комісій, створених урядовими організаціями (США, Великобританії Німеччини), м'яко запропонувати поради громадянам у прийнятті ними того чи іншого рішення (особливо це стосується питань господарювання, дісти, фізичного навантаження, вживання поп-корну, тощо). На думку німецьких дослідників (Jan Dams, Anja Ettl, Martin Greive, Holger Zschäpitz) поштовою для цього стала, крім іншого, книжка, американських

вчених Р. Талера і К. Санстейна (Richard Thaler, Cass Sunstein [145], в якій розмірковується доречність за певних обставин лібертаріанського патернізму, який, на їх думку, не завжди є примусом і в той саме час виступає, як багатобічна основа для розвитку двохпартійності [130, р. 10, 13]. Останнім часом і у німецькій літературі з'являються певною мірою критичні матеріали щодо створення урядом ФРН консультативної ради з поведінкової економіки (Verhaltensökonomie), хоча канцлер А. Меркель запевняє, що прагне вдосконалити управління, а не світ [145].

56. Ще одно свідчення того, що суспільство має постійно вчитися, підвищувати рівень своєї демократичної культури.

57. В перших трьох вищевказаних позиціях отримані данні були майже однаковими.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Підраховано автором: Бібліотека дисертацій України. Результати пошуку дисертацій за ключовими словами: «Духовна культура» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disslib.org/search/?query=%E4%F3%F5%EE%E2%ED%E0+%EA%F3%EB%FC%F2%F3%F0%E0&p=1>; «Громадянська культура» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disslib.org/search/?query=%EF%EE%EB%V3%F2%E8%F7%ED%E0+%EA%F3%EB%FC%F2%F3%F0%E0&p=2>; «Політична культура» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disslib.org/search/?query=%EF%F0%E0%E2%E0+%EA%F3%EB%FC%F2%F3%F0%E0&p=3>

2. Підраховано автором: Party Politics (Sage). The International Journal for the Study of Political Parties and Political Organizations. – 2011. – №17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppq.sagepub.com/content/17/1/21>; 2012. – №18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppq.sagepub.com/content/18/1/27>

3. Артамошенко Ю. Бюджет-2016: Что осталось за кадром [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://asn.in.ua/ru/news/publishing/26687-bjudzhet-2016-cto-ostalos-za-kadrom.html>

4. Байден потребовал принять согласованный с МВФ бюджет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://lb.ua/news/2015/12/08/322954\\_bayden\\_potreboval\\_prynyat.html?utm\\_source=local&utm\\_medium=srm&utm\\_campaign=bymaterial](http://lb.ua/news/2015/12/08/322954_bayden_potreboval_prynyat.html?utm_source=local&utm_medium=srm&utm_campaign=bymaterial)

5. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Пер. с англ. / Л. Бальцерович. – М.: Новое издательство, 2007. – 92 с.

6. Бандурка О.М., Гетьманець О.П. Бюджетне право України: Підручник. – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 152 с.

7. Белоусова Н. Бюджет... «подменили». В пятницу депутаты хотят услышать от правительства фамилии «авторов» / Н. Белоусова // День. – 2015. – №2. – 14 января.

8. Березюк О. «В главной смете страны мы нашли даже не блох, а слонов» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika.net/135550-v-glavnoj-smete-strany-my-nashli-dazhe-ne-blokh-a-slonov/>

9. Бізнес вимагає від уряду справжню програму дій на 2016 рік // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://uspp.ua/b%D1%96-znes-vimaga%D1%94-v%D1%96d-uryadu-spravzhnyu-programu-d%D1%96j-na-2016-r%D1%96k.html>

10. Бондаренко К. Украина превращается в Сомали / К.Бондаренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://strana.in.ua/news/17166-ukraina-prevrashaetsya-v-somali-bondarenko.html>

11. Бони М. Как подтолкнуть экономику и построить демократию в Украине? Опыт Польши / М. Бони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.trust.ua/news/116755-kak-podtolknut-ekonomiku-i-postroit-demokratiyu-v-ukraine-opyt-polshi.html>

12. Бочкарев А.В. Механизм формирования корпоративной культуры / А.В. Бочкарев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hrliga.com/index.php?module=profession&op=view&id=36>

13. В Україні скорочується середній клас – дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/ukraine-sokrashchaetsya-sredniy-klass-issledovanie-1436519104.html>

14. В Украине стремительно растет уровень теневой экономики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.capital.ua/ru/publication/51492-v-ukraine-stremitelno-rastet-uroven-tenevoy-ekonomiki>

15. Ващенко К.: Всі призначення на держслужбу проводитимуться виключно через конкурс / К. Ващенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/25668.html>

16. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44-345.

17. Верховна Рада ухвалила Держбюджет на 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/politika/ukrayina/51040-verhovna-rada-ukrayini-uhvalila-zakon-pro-derzhavn/>

18. Волонтерський рух в Україні. Підготовлено GfK Ukraine на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні. Дослідження // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.gfk.com/ua/Documents/Presentations/report\\_vyshli-sky.pdf](https://www.gfk.com/ua/Documents/Presentations/report_vyshli-sky.pdf)

19. Геращенко О. Податковий «компромис» / О.Геращенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/opinion/oleksiygeraschenkoco/podatko-viy-kompromis-674072.html>

20. Грицанюк В.В. Середній клас як соціальна основа формування політики централізму / В.В. Грицанюк: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2007. – 192 с.

21. Дешко А. Бюджет-2016 под микроскопом: потребности, ожидания, реалии // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.epravda.com.ua/rus/publications/2015/12/28/574304/view\\_print/](http://www.epravda.com.ua/rus/publications/2015/12/28/574304/view_print/)

22. Дэвис Н. История Европы. Пер. с англ. Т.Б. Менской / Н. Дэвис. – М.: Транзиткнига, 2005. – 943 с.

23. Дубровык А. Как можно спасти правительство от сокрушительного поражения / А. Дубровык // День. – 2015. – №3. – 15 января.

24. Дубровык-Рохова А. «Соперница» министра финансов / А.Дубровык-Рохова // День. – 2015. – №216. – 26 ноября.

25. Дюверже М. Политические партии / Пер.с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 558 с.

26. Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи в Україні (історико-правове дослідження). – Х.: Право, 2005. – 272 с.

27. Ефременко Т. Экономическая культура как социологическое понятие / Т. Ефременко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №3. – С. 123-141;

28. Эксперт назвал главные недостатки бюджета на 2016 год // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://hronika.info/ekonomika/109381-ekspert-nazval-glavnye-nedostatki-byudzheta-na-2016-god.html>

29. Жукова Е. Курс на Сингапур? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/rus/columns/2014/05/8/449088/>

30. Зілгалов В. Українська буржуазія як фактор втечі від свободи у суспільстві / В. Зілгалов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25192702.html>

31. Зульбах В. Основы образования политических партий / Пер. с нем. И. Гиляровой. – М.: Изд-во «Европа», 2006. – 312 с.

32. Зязюн І. Культурологія: українська та зарубіжна культура. Навчальний посібник / І. Зязюн, В. Семашко та ін.; Ред. М.М. Закович. – К.: Знання, 2007. – 567 с.

33. Кабмін не відправили у відставку через змову декількох партій, – Лещенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socportal.info/2016/02/21/kabmin-ne-vidpravili-u-vidstavku-cherez-zmovu-dekil-koh-partij-leshhenko.html>

34. Капустин А. Польские ингредиенты формулы успеха / А. Капустин // Зеркало недели. – 2014. – №20. – 06 июня.

35. Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності / В. І. Кафарський. – К.: Логос, 2008. – 560 с.

36. Княжанський В. Кабмін «ручного управління» / В.Княжанський // День. – 2015. – №2. – 14 января.

37. Коновалова К. Украинцы беднеют второй год подряд / К. Коновалова // События недели: итоги и факты. – 2016. – №19. – 10-16 мая. – С. 2.

38. Коновалова Х., Панченко А. Економіку из тени выведут зарплаты и каникулы / Х. Коновалова, А. Панченко // Сегодня. – 2015. – №157. – 26.08.

39. Конституція України. Науково-практичний коментар / ред. кол.: В.Я. Тацій (голова ред. кол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с.

40. Кредісов В.А. Розвиток підприємництва у сучасних транзитивних економічних системах / В.А. Кредісов: дис... докт. економ. наук: 08.01.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 374 с.

41. Кужель О. Фракція «Батьківщини» не підтримає новий бюджет / О. Кужель // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socportal.info/2015/12/15/kuzhel-fraktsiya-bat-kivshhini-ne-pidtrimaye-novij-byudzheta.html>

42. Купрійчук В. Гуманізація державного управління в контексті модернізації українського суспільства / В. Купрійчук // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. О.Ю. Оболенського, С.В. Сьоміна. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – Вип. 1. – С. 283-293.

43. Лешек Бальцерович: «Важно, чтобы не появились кланы, зарабатывающие состояния благодаря политическим связям» / Л. Бальцерович // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/200810-leshek-balcerovich-vo-vremya-provedeniya-reform-vazhno-ctoby-ne-poyavilis-klany-zarabatyvayushchie-costoyaniya-blagodarya-politicheskim-svyazuam>

44. Лукаш С.Ю. Деякі теоретичні питання природи українського конституціоналізму після 1991 року / С.Ю. Лукаш // Проблеми законності: 36. наук. пр. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. ун-т «ЮАУ імені Ярослава Мудрого», 2013. – Вип. 124. – С. 51-61.

45. Лукаш С.Ю. Моя первая встреча с Георгием Николаевичем Поповым (по мотивам дневниковых записей) / С.Ю. Лукаш // Георгий Николаевич Попов – Профессор Харьковского университета. Библиография. Воспоминания / Сост. М.Г. Станчев, Ю.Ю. Полякова; науч. ред. С.Ю. Страшнюк; библиогр. ред. С.Б. Глибицкая. – Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2015. – С. 52-57.

46. Лукаш С.Ю. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу / С.Ю. Лукаш // Віче. – 1997. – №7. – С. 13-23.

47. Лукаш С.Ю. Проблеми реалізації політичними партіями функцій, передбачених в ст. 36 Конституції України // Влада та суспільство під впливом закону «циркуляції еліт»: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (XXIII Харківські політологічні читання) / С.Ю. Лукаш. – Х.: ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРн України, 2010. – С. 114-116.

48. Лукаш С.Ю. Щодо деяких теоретичних питань природи українського конституціоналізму / С.Ю. Лукаш // Актуальні проблеми науки історії держави і права: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. А.Й. Рогожина (Харків, 5 жовтня 2013 р.) / за ред. В.Д. Гончаренка; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»; Нац. акад. прав. наук України. – Х.: Право, 2013. – С. 129-135.

49. Лукаш С.Ю. Щодо ролі соціально-політичних сил в процесі становлення конституціоналізму в Західній Європі та Україні / С.Ю. Лукаш // Проблеми розбудови державності та народовладдя в Україні (до 20-річчя Народного Руху України за перебудову): XXI Харківські політологічні читання: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Х.: ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРн України, 2009. – С. 7-9.

50. Лук'янов Д.В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання). Монографія / Д.В. Лук'янов. – Х.: Право, 2007. – 320 с.

51. Ляшко вважає, що новий Податковий кодекс нашкодить економіці // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://liashko.ua/news/general/1529-lyashko-vvazhaye-sho-novij-podatkovij-kodeks-nashkodit-ekonomici-video>

52. Мейтус В., Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление / В. Мейтус, В. Мейтус. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.

53. Михаил Папиев: Оппозиционный блок в четверг не будет голосовать за бюджет и Налоговый кодекс // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opposition.org.ua/news/mikhajlo-papiev-opozitsijnij-blok-v-chetver-ne-golosovatime-za-byudzheta-i-podatkovij-kodeks.html>

54. Моргун В.А. Периодизация построения гражданского общества в независимой Украине / В.А. Моргун // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iai.donetsk.ua/ua/iai/dtp/CONF/13/articles/sec3/stat38.html>

55. Народные помощники: портрет украинского волонтера // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.slovoidilo.ua/2016/01/04/infografika/obshhestvo/narodnye-pomoshniki-portret-ukrainskogo-volontera>

56. Никакого компромисса по налоговой реформе нет – авторы парламентского законопроекта // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/economics/enews/nikakogo-kompromissa-po-nalogovoy-reforme-net-avtory-parlamentskogo-zakonoproekta-673739.html>

57. Носовець В.О. Партійна толерантність: нормативно ціннісний вимір / В.О. Носовець // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Ffirbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis-nbuv%2Fcgiiirbis\\_64.exe%3FC21COM%3D2%26121DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE\\_FILE\\_DOWNLOAD%3D1%26Image\\_file\\_name%3DDPDF%2Fgums\\_2014\\_22\\_16.pdf](http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Ffirbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis-nbuv%2Fcgiiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26121DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DDPDF%2Fgums_2014_22_16.pdf)

58. Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р. Партологія: Навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. – К.: Арістей, 2006. – 432 с.



59. Оке Ж.-К. Средневековая Венеция. Перевод с фр. В.А. Черепанина / Ж.-К. Оке. – М.: Вече, 2006. – 382 с.
60. Олег Ляшко: нынешняя власть не имеет промышленной политики // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kherson.life/kherson/politics/oleg-lyashko-pyneshnyaya-vlast-ne-imeet-promyshlennoj-politiki/>
61. Олег Ляшко. Щодо позиції партії під час голосування за бюджет 2016 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.facebook.com/O.Liashko/posts/919281071473824?\\_mref=message\\_bubble](https://www.facebook.com/O.Liashko/posts/919281071473824?_mref=message_bubble)
62. Омаров М.О. Место и роль политических партий в демократическом обществе / М.О. Омаров // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.rusnauka.com/11\\_EISN\\_2010/Politologia/64119.doc.htm](http://www.rusnauka.com/11_EISN_2010/Politologia/64119.doc.htm)
63. Острогорский М. Демократия и политические партии / М. Острогорский. – М.: Российская политическая энциклопедия [РОССПЭН], 1997. – 640 с.
64. «Отец» польских реформ Бальцерович поведал рецепт успеха для Украины // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zn.ua/POLITICS/otec-polskih-reform-balcerovich-povedal-recipe-uspeha-dlya-ukrainy-146623.html>
65. Панько Д. Что такое политическая партия / Д. Панько [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sd.net.ua/2011/01/13/chto-takoe-politicheskaya-partiya.html>
66. Парламент визнав діяльність Кабінету Міністрів України незадовільною // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://espresso.tv/news/2016/02/16/parlament\\_vuznav\\_robotu\\_uryadu\\_nezadovolnoyu](http://espresso.tv/news/2016/02/16/parlament_vuznav_robotu_uryadu_nezadovolnoyu)
67. Петрищева О.М. Ролі середнього класу у становленні громадянського суспільства / О.М. Петрищева: дис...канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: 2009. – 206 с.
68. Плахотнюк Н.Г. Процедури залучення молоді на державну службу: організаційно-правовий аспект / Н.Г. Плахотнюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univer.km.ua/visnyk/768.pdf>
69. Податкова реформа: офіційний текст законопроекту Южаниної // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finbalance.com.ua/news/podatкова-reforma-ofitsiyniy-tekst-zakonoproektu-yuzhanino>
70. Політико-культурний фактор в електоральному процесі постсоціалістичних суспільств / В.І. Чигринов, І.О. Поліщук. – Харків: ХІБМ, 2015. – 429 с.
71. Політичні партії України. Відкрита група у «Facebook» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/241663432696208/>
72. Политолог: Бюджет 2016 – демонстрация спектакля вместо реального политического процесса // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ru.golos.ua/politika/politolog\\_byudjet\\_2016\\_demonstratsiya\\_spektaklya\\_vmesto\\_realnogo\\_politicheskogo\\_pro](http://ru.golos.ua/politika/politolog_byudjet_2016_demonstratsiya_spektaklya_vmesto_realnogo_politicheskogo_pro)
73. Порівняння програм політичних партій. VoxUkraine, для УП // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/21/7041350/>
74. Послы стран G7 призвали Раду принять бюджет-2016 и налоговую реформу // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/news/posly-stran-g7-prizvali-radu-prinyat-byudzheta-1450779976.html>
75. Привітання Прем'єр-міністра України з нагоди Дня підприємця // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art\\_id=247575998](http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=247575998)
76. Примус М.В. Політичні партії: історія та теорія. Навчальний посібник. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 416 с.
77. Проблеми формування електоральної культури населення: Збірник наукових статей (за матеріалами XVII Харківських політологічних читань). – Харків: «Право», 2005. – 136 с.
78. Програма діяльності Кабінету Міністрів України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=247809587&cat\\_id=246711250](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247809587&cat_id=246711250)
79. Программа деятельности Кабмина не отражает стремлений коалиции. – БПП // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/news/programma-deyatelnosti-kabmina-ne-otrazhaet-stremleniy-11122014125300>
80. Рада підтримала програму діяльності Кабміну // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/rada-podderzhala-programmu-deyatelnosti-kabmina-11122014123000>
81. Реєстр обліку актів законодавства України // Державна регуляторна служба України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua/type/3>
82. Развитие малого и среднего підприємництва в Україні: проблеми, потреби, перспективи. – К.: Центр громадської перспективи, Центр міжнародного приватного підприємництва, 2015. – 44 с.
83. Ростовский А., Панченко А. Вот приедет Байден... / А. Ростовский, А. Панченко // Сегодня. – 2015. – №228. – 4 декабря.
84. Сінченко Д. Партії-фантоми, або проблеми партійного будівництва / Д. Сінченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sin4enko.jimdo.com/2014/10/02/%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%97-%D1%84%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8-%D0%B0%D0%B1%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0/>
85. Сінченко Д. Партійна монополія, чи партійна демократія? / Д. Сінченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gre4ka.info/blog/entry/partiina-monopoliaa-chy-partiina-demokratiia>
86. Сирук М. Четыре пункта от Байдена / М. Сирук // День. – 2015. – №224. – 07 декабря.
87. Съезд БПП. Политическая корпорация Порошенко – это слияние и поглощение // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rian.com.ua/columnist/20150917/373828978.html>
88. Тимошенко В.І. Соціальні детермінанти агресії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/64052/03-Timoshenko.pdf?sequence=1>
89. Титаренко О.М. Партійна етика та партійна дисципліна як фактор вирішення соціально-політичних конфліктів / О.М. Титаренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/modern-control-technology-c112/11876-c112-077>
90. Томенко М. Влада підтримає уряд Сороса чи уряд народу? / М. Томенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/blogs/38214-vlada-pidtrimae-uryad-sorosa-chi-uryad-narodu.htm>
91. Украина возглавила рейтинг беднейших стран Европы // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newsoboz.org/ekonomika/ukraina-vozglavila-reyting-bedneyshih-stran-evropy-18102015185700>
92. Украина должна выполнить обязательства перед МВФ. Принятие бюджета имеет решающее значение для предоставления финансовой помощи. – Минфин США // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://censor.net.ua/news/366338/ukraina\\_doljna\\_vypolnit\\_obyazatelstva\\_pered\\_mvf\\_prinyatie\\_byudjeta\\_imeet\\_reshayuschee\\_znachenie\\_dlya](http://censor.net.ua/news/366338/ukraina_doljna_vypolnit_obyazatelstva_pered_mvf_prinyatie_byudjeta_imeet_reshayuschee_znachenie_dlya)
93. Українські підприємці констатують, що боротьба з корупцією безрезультатна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zhitomir->



online.com/2015/10/12/ukrayinski-pidpnyemci-konstatuyut-scho-borotba-z-korupciyeyu-bezrezultatna.html

94. Українці вважають, що ситуація в країні розвивається не так // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.trust.ua/news/108480-ukraincy-schitayut-chto-situaciya-v-strane-razvivaetsya-ne-tak.html>

95. Фракція «Об'єднання «Самопоміч» оприлюднила пропозиції щодо змін до податкового законодавства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://samopomich.ua/uk-fraktsiya-ob-jednannya-samopomich-oprylyudnyla-propozycji-schodo-zmin-do-podatkovoho-zakonodavstva/>

96. Череп О., Полякова А. Сучасний стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні / О. Череп, А. Полякова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Ffirbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis\\_nbu%2Fcgiirbis\\_64.exe%3FC21COM%3D2%26121DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE\\_FILE\\_DOWNLOAD%3D1%26image\\_file\\_name%3DDPDF%2FFkd\\_2013\\_1\\_14.pdf](http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Ffirbis-nbu.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbu%2Fcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26121DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26image_file_name%3DDPDF%2FFkd_2013_1_14.pdf)

97. «Чи відчуваєте Ви себе захищеним від?» / Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll\\_id=1074](http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1074)

98. Чому ВВП України впав у 2,4 рази нижче, ніж заклали в держбюджеті // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://express.ua/news/2015/11/28/162077-chomu-vvp-ukrayiny-vprav-24-razy-nyzhe-zakladaly-derzhbyudzheti>

99. Чорний Л. Пять шагов..., которых я жду от министра экономики / Л. Чорний // День. – 2014. – №39. – 4 марта.

100. Шведа Ю.Р. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії: навч.-метод. посіб. / Ю. Шведа. – К.: Знання, 2012. – 373 с.;

101. Шок и трепет. Реформы в Польше // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://korrespondent.net/business/national\\_idea/1212351-shok-i-trepet-reformy-v-polshe](http://korrespondent.net/business/national_idea/1212351-shok-i-trepet-reformy-v-polshe)

102. Юлія Тимошенко: Новий бюджет – це продовження корупції та економічної руйнації держави // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-derzhbyudzet-2016-ce-prodovzhennya-korupcii-ta-ekonomichno%D1%97-ta-ekonomichno%D1%97-rujnosti%D1%97-derzhavi/>

103. Яреско призвала не выдумывать «свою» налоговую реформу и послушать МВФ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://economics.lb.ua/state/2015/10/16/318606\\_yaresko\\_prizvala\\_vidumivat.html?utm\\_source=local&utm\\_medium=cp&utm\\_campaign=bymaterial](http://economics.lb.ua/state/2015/10/16/318606_yaresko_prizvala_vidumivat.html?utm_source=local&utm_medium=cp&utm_campaign=bymaterial)

104. Ярош О. Песимистично-оптимістичні нотатки із розвитку гендерної рівності у політичних партіях / О. Ярош // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://povaha.org.ua/pesymistichno-optymistichni-notatky-iz-rozvytku-hendernoji-rivnosti-u-politychnyh-partiyah/>

105. Яхно А. «Детская болезнь» / А. Яхно // День. – 2006. – 18 мая.

106. Яценюк розповів про програму Кабміну з майже 400 пунктів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://news.liga.net/ua/news/politics/8978323yatsenyuk\\_rozpoz\\_v\\_pro\\_programu\\_kabm\\_nu\\_z\\_mayzhe\\_400\\_punkt\\_v.htm](http://news.liga.net/ua/news/politics/8978323yatsenyuk_rozpoz_v_pro_programu_kabm_nu_z_mayzhe_400_punkt_v.htm)

107. Allern E., Bale T. Political Parties and interest groups: Disentangling complex relationships / E. Allern, T. Bale // Party Politics (Sage). The International Journal for the Study of Political Parties and Political Organizations. – 2012. – №18(1). – P. 7-25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppq.sagepub.com/content/18/1/27>

108. Barnes V. Surveying Party Politics in Texas History / V. Barnes // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.laits.utexas.edu/txp\\_media/html/part/0203.html](http://www.laits.utexas.edu/txp_media/html/part/0203.html)

109. Caucuses // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.floridadems.org/our-party/caucuses>

110. Dawson Ch. Catholicism and the Bourgeois Mind // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=2580>

111. Dreier C. Election program of Greece's Popular Unity is a political fraud / C. Dreier // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wsws.org/en/articles/2015/09/18/gree-s18.html>

112. Euromanifesto Project // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eeshomepage.net/euromanifesto-study/>

113. Fuster C. The Basic Concepts of Culture in Sociology and Anthropology // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://savior.hubpages.com/hub/basicconceptculture>

114. Grusky O., Miller G. The Sociology of Organizations: Basic Studies / O. Grusky, G. Miller. – New York: Free Press, 1970. – P. 25-43.

115. Ilya Prigogine's Banquet Speech // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nobelprize.org/nobel\\_prizes/chemistry/laureates/1977/prigogine-speech.html](http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1977/prigogine-speech.html)

116. Index of Economic Freedom. Israel // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/country/israel>

117. Jacob A. The Bourgeoisie, Protestantism, and the Protocols: The Anti-Democratic Thought of Erik, Ritter von Kuehnelt-Leddihn and Barone Giulio Cesare Evola / A. Jacob // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.counter-currents.com/2014/12/kuehnelt-leddihn-and-evola/print/>

118. Katz R. Party Mair / R.Katz // Party Politics [Sage]. The International Journal for the Study of Political Parties and Political Organizations. – 2012. – №18(1). – P. 3-6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ppq.sagepub.com/content/18/1/27>

119. Kotkin S. Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment / S. Kotkin. – New York: A Modern Library Chronicles Book, 2010. – 197 p.

120. Kroeber A., Klucichohn C. Culture. A critical review of concepts and definitions / A. Kroeber, C. Klucichohn. – Cambridge, Massachusetts: USA. Published by the Museum, 1952. – 228 p.

121. Leszek Balcerowicz: We cannot wait with the reforms // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum-ekonomiczne.pl/24th-economic-forum/former-spanish-prime-minister-jose-luis-zapatero-was-the-special-guest-of-the-xxiv-economic-forum-held-in-krynica/leszek-balcerowicz-we-cannot-wait-with-the-reforms/?lang=en#.VivK4G5vxQB>

122. London S. Organic Democracy: The Political Philosophy of John Dewey / S. London // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scottlondon.com/reports/dewey.html>

123. Masket S. Different Parties Different Cultures / S. Masket // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psmag.com/politics-and-law/republicans-tea-party-democrats-different-parties-different-cultures-80665>

124. Matuszak S. The Oligarchic Democracy: The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics / S. Matuszak. – OSW: Osrodek Studiów Wschodnich im Marka Karpią / Centre for Eastern Studies. – 2012, September. – №42. – 112 p.

125. McCallister J. What is Quantitative Research in Sociology? – Definition, Methods and Examples / J. McCallister // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://study.com/academy/lesson/what-is-quantitative-research-in-sociology-definition-methods-examples.html>

126. McNeely C. Understanding Culture in Changing World / C. McNeely // Journal of Criminal Justice and Popular Culture. – 1996. – №4(1). – P. 2-11.

127. McRobie A. Postmodernism and Popular Culture / A. McRobie. – London and New York: Published in the Taylor & Francis e-Library, 2005. – 220 p.

128. Medieval Guilds and Craft Production // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/ARTH200/artist/guides.html>

129. Mondal P. Political Elite Concept, Orientations and Role in Social Change // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yourarticledlibrary.com/politics/political-elite-concept-orientations-and-role-in-social-change/39204/>

130. Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness / R.Thaler, C.Sunstein. – Printed in the United States of America. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data Thaler, Richard H., 2008. – 293 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ethicslab.georgetown.edu/studio/wordpress/wp-content/uploads/2015/02/Richard\\_H\\_Thaler\\_Cass\\_R\\_Sunstein\\_Nudge\\_Impro\\_BookFi\\_org\\_pdf](https://ethicslab.georgetown.edu/studio/wordpress/wp-content/uploads/2015/02/Richard_H_Thaler_Cass_R_Sunstein_Nudge_Impro_BookFi_org_pdf)

131. Owen D. Political Socialization in the Twenty-first Century: Recommendations for Researchers / D. Owen // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civiced.org/pdfs/GermanAmericanConf2009/DianaOwen2009.pdf>

132. Purcell M. 5 Reasons Why Social Responsibility Matters in Business / M. Purcell // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://borgenproject.org/5-reasons-why-social-responsibility-matters-in-business/>

133. Starke J. The Myth of the Protestant Work Ethic // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thegospelcoalition.org/article/the-myth-of-the-protestant-work-ethic>

134. The Iron Law of Oligarchy // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.softpanorama.org/Skeptics/Political\\_skeptic/Elite\\_theory/iron\\_law\\_of\\_oligarchy.shtml](http://www.softpanorama.org/Skeptics/Political_skeptic/Elite_theory/iron_law_of_oligarchy.shtml)

135. Wegener B. Political Culture and Post-Communist Transition-A Social Justice Approach: Introduction // Social Justice Research. – 2000. – Vol. 13. – №. 2. – P. 75-82.

136. Why is the US always so evenly split between Republican and Democrat at the polls? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.quora.com/Why-is-the-US-always-so-evenly-split-between-Republican-and-Democrat-at-the-polls>

137. Adenauer K. Demokratie / K. Adenauer // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.konrad-adenauer.de/biographie/zitate/demokratie/>

138. Anderen Menschen zu helfen macht glücklich BLOG SHANROKH F. SHARIAT // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://derstandard.at/2000025816878/Anderen-Menschen-zu-helfen-macht-gluecklich>

139. Appell ans Unterbewußtsein // Der Spiegel. – 1958. – №14 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-41761102.html>

140. Blohm V. Gescheiterte Beziehung // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.manager-magazin.de/finanzen/artikel/a-584567.html>

141. Bollardt G. Commission on Radio and Television Policy diskutiert Übergang des Journalismus zu digitalen / G.Bollardt // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.ots.at/presseaussendung/OTS\\_20001119\\_OTS0034/commission-on-radio-and-television-policy-diskutiert-uebergang-des-journalismus-zu-digitalen-medien](http://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20001119_OTS0034/commission-on-radio-and-television-policy-diskutiert-uebergang-des-journalismus-zu-digitalen-medien)

142. Branahl U., Donges P. Warum Medien wichtig sind: Funktionen in der Demokratie / U. Branahl, P. Donges // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de/izpb/7492/warum-medien-wichtig-sind-funktionen-in-der-demokratie?p=all>

143. Bude H. Vertrauen. Die Bedeutung von Vertrauensformen für das soziale Kapital unserer Gesellschaft / H. Bude, K. Fischer, S. Huhnholz. – Bad Homburg, Herbert Quandt-Stiftung, 2010. – 46 s.

144. Burchardt M. Bildungsphilosoph: «Lernen muss nicht Spaß machen // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://derstandard.at/2000023192424/Bildungsphilosoph-Lernen-muss-nicht-Spass-machen>

145. Dams J. Merkel will die Deutschen durch Nudging erziehen / J.Dams, A. Attel, M. Greive, H. Zschäpitz // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.welt.de/wirtschaft/article138326984/Merkel-will-die-Deutschen-durch-Nudging-erziehen.html>

146. Der 8. Abschnitt ist kein Originalbeitrag Max Webers zu Wirtschaft und Gesellschaft. Sein Inhalt wurde aus anderweitig veröffentlichten Textteilen Max Webers zusammengefügt und systematisiert // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Grundri%C3%9F+der+Soziologie/Wirtschaft+und+Gesellschaft/Zweiter+Teil.+Die+Wirtschaft+und+die+gesellschaftlichen+Ordnungen+und+M%C3%A4chte/Kapitel+IX.+Soziologie+der+Herrschaft/8.+Abschnitt.+Die+rationalen+Staatsanstalt+und+die+modernen+politischen+Parteien+und+Parlamente+\(Staatssoziologie\)/%C2%A7+6.+Parlamentarismus+und+Demokratie#F185](http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Grundri%C3%9F+der+Soziologie/Wirtschaft+und+Gesellschaft/Zweiter+Teil.+Die+Wirtschaft+und+die+gesellschaftlichen+Ordnungen+und+M%C3%A4chte/Kapitel+IX.+Soziologie+der+Herrschaft/8.+Abschnitt.+Die+rationalen+Staatsanstalt+und+die+modernen+politischen+Parteien+und+Parlamente+(Staatssoziologie)/%C2%A7+6.+Parlamentarismus+und+Demokratie#F185)

147. Die Wirkung des Fernsehens auf das Bewusstsein // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fassadenkratzer.wordpress.com/2014/11/28/die-wirkung-des-fernsehens-auf-das-bewusstsein/>

148. Dozent Bartels.Referat über Martin Luthers «Von der Freiheit eines Christenmenschen» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.christenmenschen.de/referat\\_2.html](http://www.christenmenschen.de/referat_2.html)

149. Duarte K. Warum Freie Medien neu erfunden werden müssen / K. Duarte // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.malmoe.org/artikel/widersprechen/1225>

150. Fernsehen - das Kontrollmedium // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zentrum-der-gesundheit.de/fernsehen-ia.html>

151. Gasch R. Warum wählen so viele die CDU? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heise.de/tp/artikel/38/38895/1.html>

152. Grimsmann M., Hansen L. Der Staat als Verwirklichung der Freiheit / M. Grimsmann, L. Hansen // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hegel-system.de/de/v32333\\_verwirklichung.htm](http://www.hegel-system.de/de/v32333_verwirklichung.htm)

153. Gundlach T. Der freie Knecht Freiheit aus protestantischer Sicht / T. Gundlach // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fluter.de/de/freiheit/thema/4057/>

154. Habekuß F. Lohnt es sich, anderen zu helfen? Ein US-Psychologe erforscht, warum Geben erfolgreicher ist als Nehmen / F. Habekuß // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/spiegelwissen/psychologie-warum-geben-erfolgreicher-als-nehmen-ist-a-920145.html>

155. Horn K. Neoliberalismus // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kas.de/wf/de/71.11514/>

156. Interview mit Prof. Dr. Rainer Patzlaff // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://waldorfschule.eu/interview-patzlaff/>

157. Issing O. Wirtschaftsordnung / O. Issing // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://homepage.univie.ac.at/christian.sitte/PAKrems/zerbs/volks-wirtschaft\\_1/haupttexte/wio.html](http://homepage.univie.ac.at/christian.sitte/PAKrems/zerbs/volks-wirtschaft_1/haupttexte/wio.html)

158. Kohl H. Die Stellung der Gewerkschaften in Staat und Gesellschaft / H. Kohl // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/gmh/main/pdf-files/gmh/1974/1974-10-a-621.pdf>

159. Lohmann G. Zivilgesellschaft und Bürgertugenden // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.die-bonn.de/doks/lohmann0301.pdf>

160. Politik ohne Moral. Leserzuschrift // Schwäbische Post. – 2006. – 28 September.

161. Prantl H. Die Kraft der Zivilgesellschaft // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.das-parlament.de/2015/36\\_37/themenausgaben/-/386312](https://www.das-parlament.de/2015/36_37/themenausgaben/-/386312)

162. Reitter K. Zivilgesellschaft - ein Fehlbegriff? / K. Reitter // Mitteilungen des Instituts für Wissenschaft und Kunst. – Wien, 56 Jahrgang. – 2001. – Nr. 1. – S. 12–23.

163. Roos M. Der unstillbare Durst nach Wissen / M. Roos // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.handelsblatt.com/panorama/aus-aller-welt/neugier-der-unstillbare-durst-nach-wissen/3129752.html>

164. Schlaff M. «Ich bin ein politischer Mensch» / M. Schlaff // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.zeit.de/2012/46/Oesterreich-Untersuchungsausschuss-Martin-Schlaff>

165. Scholz W.-D., Euler M. Zweite Leitfrage Worum: geht es in der Pädagogik? Sozialisation als Grundbegriff. Einführung in die Allgemeine Pädagogik // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.staff.uni-oldenburg.de/wolf.d.scholz/.../Sozialisation-Kurz2005.DO](http://www.staff.uni-oldenburg.de/wolf.d.scholz/.../Sozialisation-Kurz2005.DO)

166. Schulz M. Allianz zwischen Parlament und Zivilgesellschaft // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.b-b-e.de/fileadmin/inhalte/aktuelles/2014/12/enl12\\_gastbeitrag\\_mart\\_in\\_schulz.pdf](http://www.b-b-e.de/fileadmin/inhalte/aktuelles/2014/12/enl12_gastbeitrag_mart_in_schulz.pdf)

167. Schüttemeyer S. Die Logik der parlamentarischen Demokratie / S. Schüttemeyer // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de /izpb/8377/die-logik-der-parlamentarischen-demokratie?p=all>

168. Sozialisation in der Spannung zwischen aktiv und passiv // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cobocards.com/pool/de/card/2y9i90613/online-karteikarten-sozialisation-in-der-spannung-zwischen-aktiv-und-passiv/>

169. Thurm F. Wirkung Einfluss und Aufgabe von Medien / F. Thurm // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://blog.zeit.de/schueler/2010/09/10/wirkung-und-einfluss-von-medien/>

170. Voigt R. Der moderne Staat. Ein Glanzstück europäischer Form und occidentalen Rationalismus / R. Voigt // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.juridicainternational.eu/?id=15436>

171. Weber M. Abschnitt 8. Die rationale Staatsanalt und die moderner politischen Parteien und Parlamente [Staatssoziologie] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Grundri%C3%9F+der+Soziologie/Wirtschaft+und+Gesellschaft/Zweiter+Teil.+Die+Wirtschaft+und+die+gesellschaftlichen+Ordnungen+und+M%C3%A4chte/Kapitel+IX.+Soziologie+der+Herrschaft/8.+Abschnitt.+Die+rational+Staatsanalt+und+die+modern+politischen+Parteien+und+Parlamente+%28Staatssoziologie%29>

172. Zeug K. Mach es anders! Neue Gewohnheiten zu etablieren ist einfacher, als alte abzulegen / K. Zeug // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zeit.de/zeit-wissen/2013/02/Psychologie-Gewohnheiten>